

HOLLAND

nummer 1
40ste jaargang * 2008

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks Hollandse Studiën uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift en Archeologische Kroniek worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de Hollandse Studiën gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

S. Bijker, D. Damsma, F. Deen, M. v. Drunen, C. Gaemers, D. van den Heuvel, H. Kaal, H. Laloli, T. de Nijs, A. Nobel, P. Vlegels, L. Vleugels, C. van Weele, A. Willemsen (eindredactie), J. Zuiderduijn.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift en Hollandse Studiën moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuiderduijn, Jan Luykenlaan 161, 2332 DA Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.vereniging-holland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: mevr. M.C.F. van Drunen, Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Postbus 90701, 2509 LS Den Haag, mcf.v.drunen@min-def.nl.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 30,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift Holland toegezonden.

Losse nummers: € 7,50, dubbele nummers € 15,-, vermeerderd met € 1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, € 2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie Hollandse Studiën en het Apparaat voor de geschiedenis van Holland kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via Holland' achterin het tijdschrift.

De redactie van Holland heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, A. Willemsen, wenden: RMO, Postbus 11.114, 2301 EC Leiden, e-mail: a.willemsen@rmo.nl.

Foto omslag:

Vijftig jaar na een geruchtmakende tentoonstelling over Noord-Nederlandse schilderkunst wordt in Nederland opnieuw een bijzondere expositie gewijd aan wat nu 'Vroege Hollanders' heet. De vooral 15de-eeuwse panelen, waaronder bijna alle bekende werken van de Haarlemse schilder Geertgen tot Sint Jans, zijn inmiddels allemaal natuurwetenschappelijk onderzocht, wat nieuwe informatie en nieuwe interpretaties opleverde, bijvoorbeeld wat betreft de knielende non op de voorgrond van deze Boom van Jesse uit ca. 1500, een paneel uit het Rijksmuseum (inv.nr. SK-A-3901). Zie *Hollands Spoor* in dit nummer.

ISSN 0166-2511

© 2008 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Holland, Historisch Tijdschrift

Driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland

Veertigste jaargang

Hilversum 2008

Conjunctuur in laatmiddeleeuws Haarlem

Schepenregisters als bron voor de economische ontwikkeling van een Hollandse stad

De laatste decennia tekent zich langzaam maar zeker een nieuwe visie af betreffende de economische ontwikkeling van het graafschap Holland. Waar voorheen de nadruk werd gelegd op een plotselinge en snelle ontwikkeling die in de 16de eeuw inzette, daar hebben economisch historici tegenwoordig ook oog voor de ontwikkelingen die het gewest in de Late Middeleeuwen doormaakte. Een gebrek aan seriële bronnen maakt het echter lastig de middeleeuwse economische ontwikkeling zichtbaar te maken. Dit artikel beoogt aan de hand van de Haarlemse schepenregisters, die zijn overgeleverd vanaf 1470, de stedelijke conjunctuurgeschiedenis te reconstrueren en zo een bijdrage te leveren aan het debat over de economische ontwikkeling van Holland.

Gedurende enkele decennia staat de economische geschiedenis van middeleeuws Holland sterk in de belangstelling. Verschillende historici hebben zich afgezet tegen de visie dat het graafschap pas in de 16de eeuw ontwaakte en een economische grootmacht werd. In een poging deze hardnekkige zienswijze te verklaren, identificeerden Van Bavel en Lucassen 'een combinatie van politieke, religieuze en culturele omwentelingen' als reden waarom veel economisch en sociaal historici in hun onderzoek niet verder teruggaan dan de 16de eeuw. Daarbij denken zij vooral aan de Reformatie, het verdwijnen van het Heilige Roomse Rijk en opkomst van nationale staten kort na 1500.¹

Kijken we naar de economische geschiedenis van Holland, dan is er een tweede element aan te wijzen dat meespeelt in de afbakening van tijdvakken. De bronnensituatie voor middeleeuws Holland is namelijk relatief slecht en bemoeilijkt de integratie tussen Mediëvistiek en Vroegmodernisme. Mediëvisten klampen zich manmoedig vast aan versnipperde kwantitatieve bronnen en kunnen daardoor lastig aansluiting vinden bij de onderzoeksresultaten die collega's baseren op 16de-eeuwse seriële kwantitatieve bronnen.

Desondanks hebben historici als Jansen, Blockmans, Van Zanden en Van Bavel de afgelopen decennia betoogd dat de opkomst van het graafschap in de tweede helft van de 14de eeuw geplaatst moet worden. Hoppenbouwers meent zelfs dat de eerste fase van de economische groei al in de 13de eeuw zichtbaar is. Jansen en Blockmans wezen daarbij vooral op de florerende handelscontacten, Van Zanden ontdekte een flexibele en op loonarbeid gerichte plattelandsbevolking die slechts in beperkte mate van de landbouw afhankelijk was, en Van Bavel liet zien dat de proto-industrie op het Hollandse platteland al vroeg opkwam.²

1 B.J.P. van Bavel & L. Lucassen, 'Een differentieële grens. De integratie van de Middeleeuwen in de economische- en sociale geschiedenis van de Lage Landen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002) 129-146, aldaar 132.

2 W.P. Blockmans, 'The economic expansion of Holland and Zeeland in the fourteenth-sixteenth centuries', in: E. Aerts, B. Henau e.a. (red.), *Studia Historica Oeconomica. Liber amicorum Herman van der Wee* (Leuven 1993) 41-58; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: T. de Nijs & E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel I. Tot 1572* (Hilversum 2002), 103-148, aldaar 118; H.P.H. Jansen, 'Holland's advance', *Acta historiae Neerlandicae. Studies on the history of the Netherlands X* (1978) 1-20; B.J.P. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries?', *Revue Belge de philologie et d'histoire* 81 (2003) 1109-1165; B.J.P. van Bavel & J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350 - c. 1500', *Economic History Review* 57, 3 (2004) 503-532, aldaar 507-509; J.L. van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: Historical national accounts for Holland in 1510-1514', *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163.

Daarmee nemen deze historici afstand van de cesuur die meestal op het jaar 1500 wordt gesteld en die de meeste mensen met de paplepel is ingegoten. Toch wordt ons geschiedbeeld nog altijd in belangrijke mate beïnvloedt door 'vroegmodernisten' zoals de Amerikaanse historicus Tracy, die meent dat Holland in de 16de eeuw een 'financiële revolutie' doormaakte, die de basis vormde voor de staatsfinanciën van de Republiek. Ook De Vries en Van der Woude gaan in hun standaardwerk over de economie van de Republiek niet verder terug dan 1500, hoewel zij wel theoretiseren over 'een middeleeuwse erfenis'.³

Willen we iets te weten komen over de verhouding tussen de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne economie, dan volstaan eigenlijk alleen harde cijfers. Het is mogelijk de economische conjunctuur in te schatten met behulp van productiecijfers, lonen en prijzen, maar zulke cijfers zeggen alleen iets over deelsectoren van de economie. Zoals we nog zullen zien, konden nijverheidstakken zich in tegengestelde richtingen ontwikkelen. Daarom is het lastig aan de hand van deelsectoren een beeld te vormen van de economie als geheel.⁴

Een goede manier om dit probleem te omzeilen is te kijken naar ontwikkelingen op de kapitaalmarkt. Bernard Schnapper toonde aan de hand van Parijse registers aan dat er een sterke correlatie bestond tussen de ontwikkeling van de markt voor renten (zie verderop) en de algemene economische situatie. Daarbij werd een periode van hoogconjunctuur gekenmerkt door de vestiging van een groot aantal nieuwe renten en een toenemende totale waarde van de transacties. Een periode van laagconjunctuur werd gekenmerkt door een afname in de vestiging van renten en een afname van de waarde van de totale waarde van de transacties.⁵

In een poging een bijdrage te leveren aan de integratie van middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis heb ik de conjunctuur van de Haarlemse economie tussen 1471 en 1605 gereconstrueerd (afb. 1). Ik heb dit gedaan aan de hand van transacties op de Haarlemse kapitaalmarkt die in verschillende registers door de stedelijke autoriteiten werden opgetekend. Daarbij heb ik de ontwikkeling van het marktvolume – ofwel het aantal transacties – als indicator voor het conjunctuurverloop gebruikt. Deze aanpak verschilt slechts weinig van de reconstructies van de conjunctuurgeschiedenis die in navolging van Schnapper in Duitsland en België zijn ondernomen. In Duitsland was het de 'school' van Sprandel die zich, in navolging van Von Brandt (Lübeck, 1320-1350) op de *Schöffnenbücher* stortte: Haberland (Lübeck, 1285-1315), Baum (Hamburg, 1371-1410) en Ellermeijer (Stade, 1300-1399).⁶ Deze historici maakten gebruik van transacties op de markten voor land en renten om de stedelijke conjunctuur te reconstrueren. In België hebben Soly, Jaspers en Meulenaere (Ant-

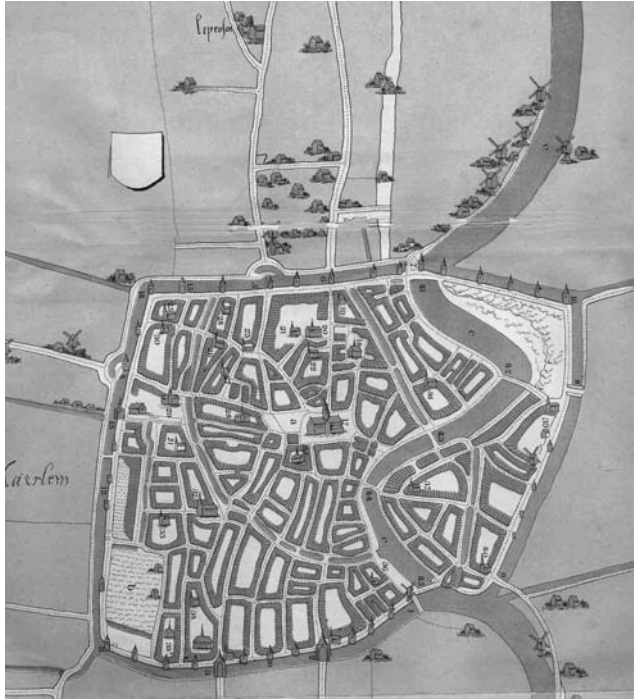
3 Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland 1515-1565* (Berkeley/Los Angeles/Londen 1985); J. de Vries & A. van der Woude, *Nederland 1500-1850. De eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

4 H. Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiëlenmarkt in de 16de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 521-544, aldaar 521.

5 B. Schnapper, *Les rentes au XVIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit* (Parijs 1957) 201-208; Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime', 521-522; J. Dambuyne, *Mensen en centen: het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent 2001) 125-128; H.P. Baum, *Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg. Hamburger Rentengeschäfte 1371-1410* (Hamburg 1976) 9.

6 A. von Brandt, *Der Lübecker Rentenmarkt von 1320-1350* (Kiel 1935); Baum, *Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg*; H. Haberland, *Der Lübecker Renten- und Immobilienmarkt in der Zeit von 1285-1315. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftspolitik der Hansestadt (Lübeck 1974)*; J. Ellermeijer, *Stade 1300-1399. Liegenschaften und Renten in Stadt und Land. Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialstruktur einer Hansischen Landstadt im Spätmittelalter* (Stade 1975).

Afb. 1 Kaart van Haarlem in ca. 1550. Bron: http://nl.wikipedia.org/wiki/Beleg_van_Haarlem.

werpen, 1545-1610) en Dambruine (Gent, 16de eeuw) zich met behulp van de schepenregisters een beeld gevormd van de conjunctuur.⁷

Voor Holland bestaan nog geen reconstructies van de conjunctuurgeschiedenis gebaseerd op schepenregisters, hoewel Oscar Gelderblom en Joost Jonker wel bezig zijn met een omvangrijke reconstructie van de bewegingen op de kapitaalmarkt van de 16de tot de 18de eeuw. Een gebrek aan bronnen maakt het echter zo goed als onmogelijk verder terug in de tijd te gaan: het Haarlems materiaal is het enige dat ook voor de 15de eeuw een langere periode bestrijkt. Het Haarlemse schepenregister biedt daardoor de mogelijkheid harde cijfers te vergaren betreffende de economische ontwikkeling op het breukvlak van Middeleeuwen en Nieuwe Tijd.

Dit artikel beoogt hiertoe een aanzet te geven. Het voorziet allereerst in bronnenkritiek, vervolgt met een overzicht van de Haarlemse kapitaalmarkt en een reconstructie van de conjunctuurgeschiedenis op basis van tienjaarlijkse steekproeven en plaatst de resultaten in een breder kader.

Schepen en schepenregisters

Wat betreft seriële bronnen die inzicht zouden kunnen bieden in de economische geschiedenis van Holland biedt de 15de eeuw slechts een dorre leegte. Buiten stadsrekeningen is er eigenlijk weinig of niets beschikbaar. De schepenregisters die elders vanaf de 13de eeuw zijn overgeleverd, zijn in Holland over het algemeen pas vanaf de 16de eeuw voorhanden. Verschillende ordonnanties, die vanaf 1529 uitgevaardigd werden door Karel V en Filips II, en

⁷ Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime'; Dambruine, *Mensen en centen*.

die de registratie van transacties van onroerend goed en hypotheken verplicht stelden, gaven destijds de aanzet tot een meer systematische optekening en archivering van schepenregisters. De landsheren probeerden op deze wijze de belastingheffing te verbeteren: deze was al sinds mensenheugenis op bezit van onroerend goed gebaseerd, en werd vanaf 1542 eveneens gebaseerd op het bezit van renten en industrieel- en handelskapitaal.⁸ Daarmee werd registratie van transacties op de markten voor onroerend goed en renten onontbeerlijk.

Dit betekent echter niet dat ervoorden geen schepenregisters werden bijgehouden. Uit de 15de eeuw zijn er verschillende fragmenten bekend, zoals het Dordtse *aktenboek*, beginnende in 1403, en het Haarlemse beginnende in 1470. Voor het platteland zijn ook registers die bijgehouden werden door de autoriteiten van Rijsoord (1448-), Ouderkerk aan de IJssel (1459-) en Blokland (1489-) nog altijd beschikbaar. Daarnaast bestaan er verschillende verwijzingen naar registers die al in de 15de eeuw werden bijgehouden, maar niet zijn overgeleverd.⁹

Van al deze bronnen loopt alleen het Haarlemse schepenregister, naast een fragment van 1470-1472, vanaf 1485 continu door.¹⁰ Het vroegste fragment is lastig te plaatsen: de in de bron geregistreerde transacties zijn niet altijd gedateerd. Alleen de maand maart van het jaar 1471 valt met enige zekerheid te traceren, hoewel er ook hier nog steeds sprake is van een zekere foutmarge. Voor de steekproef heb ik gebruik gemaakt van een minimale reconstructie (1471a) en een maximale (1471b).¹¹ Vanaf 1485 heb ik de maand mei gebruikt, omdat deze het meest duidelijk in de bronnen is afgetekend dankzij de aanstelling van nieuwe schepenen jaarlijks op 1 mei.

Hoe betrouwbaar zijn deze maandelijks steekproeven? Transacties op de markten voor onroerend goed en renten konden immers ook onderhands afgehandeld worden, zodat zij niet in onze bronnen terechtkwamen. Toch is het waarschijnlijk dat de schepenregisters een neerslag geven van vrijwel alle transacties: het gewoonterecht vereiste namelijk ratificatie door de lokale schepenbank en wie dit verzuimde kon niet rekenen op bescherming van rechtswege. Officiële ratificatie verschaftte een rechtszekerheid die langs ander kanalen onhaalbaar was.¹² Hoewel het tot 1612 duurde voordat de registratie bij ordonnantie verplicht werd gesteld, kunnen we er gerust vanuit gaan dat transacties zonder officiële ratificatie hoogst ongebruikelijk waren; de plaatselijke schepenbank nam een plaats in die vergelijkbaar is met die van de notaris tegenwoordig.¹³

Tenslotte dient er nog het een en ander uitgelegd te worden over de brontypen. Tot 1530 werden alle transacties op de markten voor onroerend goed en kapitaal, samen met allerlei andere contracten, opgetekend in de schepenregisters. Daarna werden er in de loop van de 16de eeuw echter ook andere registers in gebruik genomen: een register voor *scheeps*, *kusting* en *bijlbriefen*, een *belastboek* met alle speciale hypotheken, een register van algemene hypotheken en een register van renten die verkocht waren op de secundaire markt.¹⁴

8 C.J. Zijderdijn, 'Medieval capital markets. Markets for renten between state formation and private investment in Holland (1300-1550)' (Proefschrift Utrecht 2007) 50-52.

9 Zijderdijn, 'Medieval capital markets', 149-154.

10 Streekarchief Kennemerland (SAK), Stadsarchief Haarlem (SAH) 1245-1572, inv. nr. 553-578.

11 De maand maart begint op f. 69v en eindigt tussen f. 79 en f. 83. Daarom heb ik twee reconstructies gemaakt, een van f. 69 tot f. 79 (1471a) en een van f. 69 tot f. 83 (1471b).

12 Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime' 522; Zijderdijn, 'Medieval capital markets', 149-166.

13 A. Herman, *Het karakter van ons hypotheekrecht, historisch beschouwd* (z.p. 1914), 69-71.

14 Zijderdijn, 'Medieval capital markets', 153.

In de 16de eeuw deed ook het notariaat zijn intrede in Haarlem. Dit leidde echter niet tot een versnippering van de registratie: de lokale schepenbank hield stevig vast aan monopolie op het gebied van de vrijwillige jurisdictie.¹⁵ Dit betekent dat hypotheeken, huwelijkse voorwaarden en testamenten uiteindelijk altijd door de Haarlemse schepenen geratificeerd werden. De notarisprotocollen van zeven notarissen,¹⁶ die zijn overgeleverd vanaf het einde van de 16de eeuw, bevatten daarom nauwelijks transacties op de markten voor onroerend goed en kapitaal.¹⁷

De kapitaalmarkt

De schepenregisters bevatten drie typen langetermijnleningen: kustingen, lijf- en losrenten, en scheepskustingen. De kustingen waren het meest populair: dit waren leningen met een looptijd van enkele jaren die veelal werden gebruikt voor de financiering van onroerend goed. Op de markt voor onroerend goed werden niet alleen huizen en erven verkocht, maar ook halve huizen en kamers en in 1485 werd er zelfs een huis met varkenskot verkocht.¹⁸ Deze transacties werden veelal met behulp van kredietinstrumenten gefinancierd; hetzelfde geldt voor de aanschaf van boomgaarden.¹⁹ In sommige gevallen maakte men gebruik van krediet om bedrijfsruimten te kopen: in 1485 kocht het schoenmakersgilde een halve windmolen.²⁰ In hetzelfde jaar kocht Klaas Bouwensz. een huis, erf en brouwton.²¹ Ook mouterijen werden wel met behulp van kredietinstrumenten bekostigd.²²

Ook roerende goederen werden met behulp van kustingen gefinancierd: in 1495 was Adriaan Rembrantsz. bijna 21 Rijnse guldens (Rg.) verschuldigd aan Ijsbrant Pietersz., waarvan 13 voor hennep.²³ In 1505 was Jan Ewoutsz. uit Yersekerdam in Zeeland Martijn Pieter Klaas Oemenz. 53 ½ Rg. verschuldigd vanwege een partij graan.²⁴ Datzelfde jaar treften we twee copslagers – kopersmeden – waarvan de één de ander 115 Rg. schuldig was voor de levering van metaal en een aambeeld.²⁵ In 1471 was een koopman uit Brabant een collega uit Haarlem 16 Rg. schuldig voor de levering van kaas.²⁶ In 1585 werd een schuld van 100 Rg. vanwege brood geregistreerd, in 1595 van bijna 230 Rg. vanwege mout, en van 536 Rg. vanwege draad.²⁷

15 H. Spijkerman, 'Verleden akten. Het openbare notariaat in Haarlem 1500-1813', *Jaarboek Haarlem* (2001) 109-157, aldaar 122-123, 154-155 noot 28; Zuiderduijn, 'Medieval capital markets', 141.

16 Het gaat om Johannes Muntingh (1570-1572), Michiel Jansz. van Woerden (1573-1621), Hendrik Quirijnsz. Talesius (1579-1590), Adriaan Willemsz. Suyderhoef (1577-1618), Jozef van Triere (1590-1606), Egbert Lucasz. van Bosvelt (1601-1645), Willem van Triere (1602-1635) and Wouter Crousen de oudere (1605-1637) (SAK, Inventaris Oud Notarieel Archief Haarlem 1570-1840, 3-7).

17 Steekproeven in de notarisprotocollen van mei 1585, 1595 en 1605 leverden slechts drie kustingen die werden gevestigd en twee kustingen die werden verhandeld op (SAK ONA Haarlem 11 f. 121; SAK ONA Haarlem 32 f. 127v, 130; SAK ONA Haarlem 37 f. 108; SAK ONA Haarlem 44 f. 146v).

18 SAK SAH 554 f. 10; cf. SAK SAH 558 f. 1v.

19 SAK SAH 553 f. 71v, 77v, 80v, SAK SAH 564 f. 95, 95v, 98.

20 SAK SAH 554 f. 18v; cf. SAK SAH 553 f. 72v, SAK SAH 564 f. 95v.

21 SAK SAH 554 f. 10, cf. SAK SAH 554 f. 11v., SAH ORA Haarlem 78-5 f. 169v. Deze brouwtonnen werden ook wel verhy-pothekeerd: in 1485 werden twee lijfrenten gevestigd op een huis, erf en brouwton (SAK SAH 554 f. 10v, f. 11).

22 SAK ORA Haarlem 78-5 f. 169.

23 SAK SAH 558 f. 1.

24 SAK SAH 561 f. 53.

25 SAK SAH 561 f. 55v.

26 SAK SAH 553 f. 71v: 33 postulaatguldens, die ongeveer ½ Rijngulden waard waren (Enno van Gelder, *De Nederlandse munten*, 291-292).

27 SAK ORA Haarlem 78-4 f. 41, SAK ORA Haarlem 78-5 f. 166, 167.

Voor schepen was er een speciaal kredietinstrument, de *scheepskusting*.²⁸ De scheepsbouw was een belangrijke industrie in middeleeuws Haarlem: graaf Floris V verleende de stad in 1274 al toestemming belasting te heffen over alle in Haarlem gebouwde schepen en de bedrijfstak floreerde tot in de 16de eeuw. Door haar ligging op de route 'binnen dunen' van de Zuiderzee naar Dordrecht herbergde Haarlem veel schippers die daar woonden of tijdelijk aanmeerden.²⁹ Schepen werden gefinancierd met een *scheepskusting*, een langetermijnschuld gehypothekeerd op schip en tuigage.³⁰ De registratie van *scheepskustingen* vanaf 1530 was ongetwijfeld ingegeven door de accijns die Haarlem inde op ieder verkocht schip; de stad dwong medewerking af door de rechtszekerheid die met de ratificatie van de *scheepskustingen* gepaard ging. Een laat voorbeeld hiervan is de keur uit 1750 die voorschreef dat de stad leden van het scheepsbouwersgilde verbood zaken te doen met schippers die een collega in de kou hadden laten staan. Wanbetalers konden geen schepen meer kopen, of, wat wellicht belangrijker was, hun schepen niet meer laten repareren.³¹

Een derde type kredietinstrument was de *rente*. Er waren twee typen: de *lijffrente*, een som geld die jaarlijks werd uitgekeerd tot het overlijden van de *rentenier*, en de *losrente*, eveneens een som geld die jaarlijks werd uitgekeerd, maar dan totdat de *rente*-betaler de hoofdsom terugbetaalde. In tegenstelling tot de (*scheeps*-) *kustingen* voorzagen de *lijf*- en *losrenten* wel in een vergoeding voor het krediet, die sterk lijkt op wat wij tegenwoordig *interest* noemen.³²

De drie kredietinstrumenten werden regelmatig in de registers opgetekend; de *kusting* was het meest populair (tabel 1), de *scheepskusting* en *rente* werden minder vaak gevestigd. De gemiddelde waarde van de *kusting* was 191,4 Rg., die van de *scheepskusting* 257,1 Rg., en die van de *rente* 209,6 Rg.; zelfs als we uitgaan van de hoge daglonen die aan het einde van de 16de eeuw werden betaald, komt de gemiddelde waarde van deze kredietinstrumenten neer op ten minste 200 daglonen van een metselaar.³³ Kijken we naar figuur 1, dan valt op dat kredietinstrumenten voor steeds hogere bedragen werden afgesloten: tot 1545 komen bedragen tot 100 Rg. nog veel voor, maar daarna zien we het belang van hogere hoofdsommen toenemen, totdat in 1605 54% van alle transacties voor meer dan 400 Rg. werd afgesloten.

Tabel 1 Kredietinstrumenten in Haarlem (Rijnse guldens van 20 stuivers)

Type	Aantal	Totale waarde	Gemiddelde waarde
Kusting	307	58.761	191,4
Scheepskusting	57	14.654	257,1
Rente	82	17.183	209,6

²⁸ Enkele voorbeelden: SAK SAH 554 f. 15v, SAK SAH 561 f. 58v., SAK SAH 564 f. 94, 96, 97, 98v.

²⁹ A.F.J. Niermeijer, *Van accijnsbrief tot Zuidam, Scheepsbouw in Haarlem van 1274 tot heden* (Haarlem 1990), 16-37.

³⁰ R.W. Unger, *Dutch Shipbuilding before 1800* (Assen 1978), 158-159; R.W. Unger, 'Regulations of Dutch shipcarpenters in the fifteenth and sixteenth centuries', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 503-520, aldaar 511.

³¹ Unger, *Dutch shipbuilding before 1800*, 167.

³² Het is natuurlijk wel mogelijk dat over (*scheeps*-) *kustingen* wel degelijk *interest* werd betaald, maar dat deze niet in het contract werd opgenomen. In de Late Middeleeuwen maakte men nog veelvuldig gebruik van verborgen *interest* om het woekerverbod te omzeilen.

³³ L. Noordegraaf, *Hollands welvaren? Levensstandaard in Holland 1450-1650* (Bergen 1985) 68-69. Dit niveau is vergelijkbaar met dat in Edam en De Zeevang in de 15de en 16de eeuw (C.J. Zuijderdijjn, 'Assessing a late medieval economy' (in voorbereiding, te verschijnen in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*).

Voordat we dergelijke transacties gaan koppelen aan de Haarlemse conjunctuurgeschiedenis is het wel aardig nog even te kijken naar de mensen die participeerden in de kapitaalmarkt. In mijn proefschrift heb ik duidelijk gemaakt dat brede bevolkingsgroepen renten kochten en verkochten, en recent onderzoek van Sjoerd Bijker naar de Haarlemse schilder Jacob Willemsz. bevestigt dit beeld.³⁴ Zo kocht de schilder in 1475 een *rente* die al eerder was uitgegeven, in 1472. Datzelfde jaar kocht Jacob samen met zijn eerste vrouw Dieuwer Simonsdochter nog een *rentebrief*. Maar het was niet alleen vermogensbeheer dat het tweetal ertoe bracht in *renten* te investeren: in 1483 kocht de schilder een *rente* in de verplichte lening die door de stad was uitgeschreven. Na Jacobs overlijden in 1493 participeerde zijn tweede vrouw Mariken nog in de verplichte leningen van 1493 en 1497.³⁵

Conjunctuurgeschiedenis

Deze studie is gebaseerd op een klein deel van het in de Haarlemse bronnen beschikbare materiaal van 1471 tot 1605. Het betreft tienjaarlijkse steekproeven, steeds van één maand: de oudste is, vanwege brontechnische redenen, van maart 1471, voor de rest van de periode is gebruik gemaakt van de gegevens van de maand mei. De keuze voor steekproeven is strikt ingegeven door de bewerkelijkheid van het materiaal; er zijn geen redenen aan te nemen dat het hier gepresenteerde materiaal niet representatief zou zijn.

In figuur 2 is de ontwikkeling van het volume van de kapitaalmarkt weergegeven. Het verloop is aanvankelijk redelijk gelijkmatig, met pieken in 1485 en 1515, en inzinkingen tussen 1495 en 1505. Na 1545 tekent zich een sterke stijging af gevolgd door een forse terugval tijdens de Opstand, in 1577, waarna de stijging zich weer doorzet. Kijken we echter naar het aantal transacties, weergegeven in figuur 3, dan zien we een heel ander beeld. Terwijl aan het einde van de 15de eeuw het aantal transacties nog ruim boven de zestig per maand ligt, daalt dit aantal geleidelijk totdat zelfs aan het begin van de 17de eeuw het aantal de veertig ternauwernood overstijgt.

Vergelijken we beide figuren, dan zien we dat zowel het volume als het aantal transacties eenzelfde trend kennen: hoogconjunctuur voor 1485, een forse daling tussen 1485 en 1495, gevolgd door een stijging tot 1515, dan een lichte daling tot 1545, een forse stijging tot 1565, dan een inzinking tijdens de Opstand, gevolgd door een stijging tot 1595 en stabilisatie tot 1605. Hoewel zich hier al de eerste contouren lijken af te tekenen van de conjunctuurgeschiedenis van Haarlem, is het van belang een aantal andere ontwikkelingen in ogenschouw te nemen. Allereerst is voor de 15de eeuw de hoofdsom van een flink aantal transacties onbekend (figuur 1). Deze transacties zijn niet opgenomen in figuur 2 en daarom lijkt het redelijk aan te nemen dat het volume tussen 1471 en 1525 beduidend hoger lag dan figuur 2 uitdrukt, vooral in 1471 en 1485 en in 1505 en 1515.

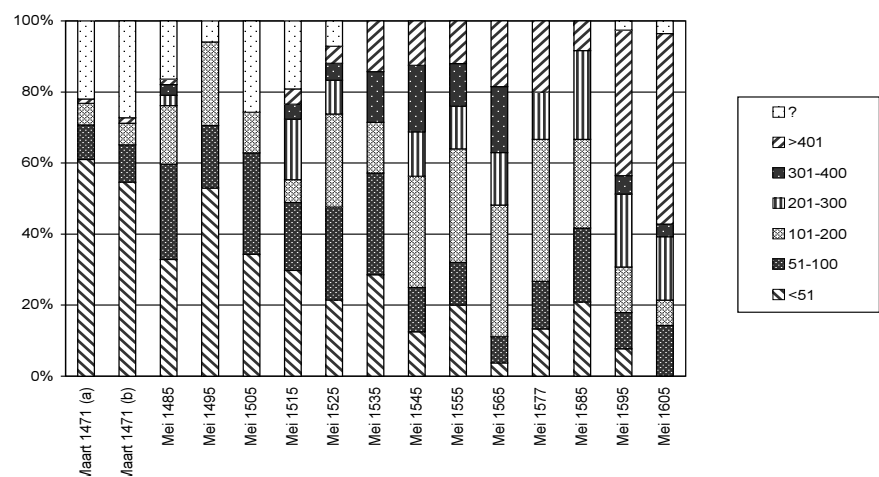
Belangrijker is de hevige inflatie waardoor de 16de eeuw gekenmerkt werd. Gedurende de zogenaamde 'prijsrevolutie' van de 16de eeuw verzesvoudigden de prijzen van producten als boter, tarwe, rogge en vlees.³⁶ Deze ontwikkeling is ook goed zichtbaar in de ontwikkeling van de prijzen die werden betaald voor Haarlemse huizen, die in 1471 gemiddeld nog 56 tot

34 Mijn dank gaat uit naar Sjoerd Bijker en Museum Boijmans Van Beuningen voor de ter beschikkingstelling van deze gegevens.

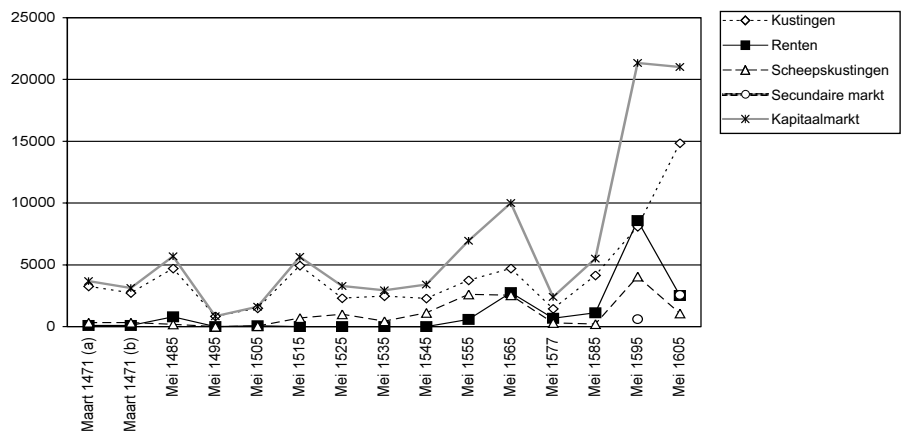
35 SAK SAH, inv. nr. 360 f.27v.; idem, inv. nr. 361 f.18r.; idem, inv. nr. 368 f.85v; idem, inv. nr. 377 f.254; idem, inv. nr. 380 f.142v.

36 De Vries & Van der Woude, *The first modern economy*, 212; Noordegraaf, *Hollands welvaren?*, 18.

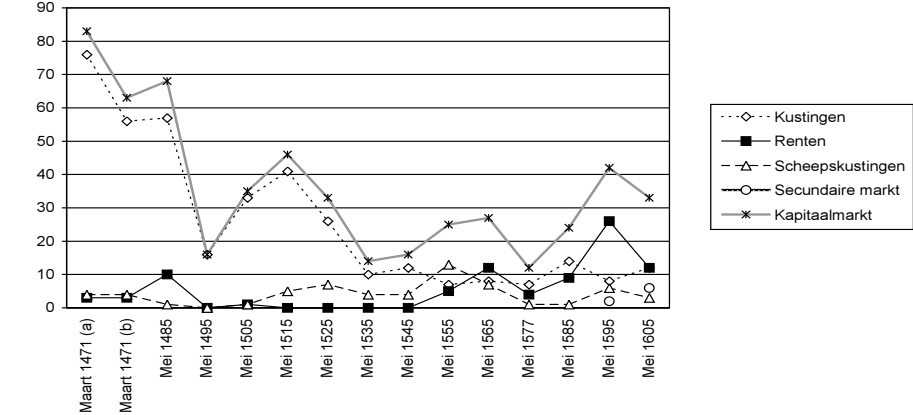
Figuur 1 Hoofdsommen transacties kapitaalmarkt (Rg.)

Figuur 2 Volume kapitaalmarkt (Rg.)

Figuur 3 Aantal transacties kapitaalmarkt

64 Rijnse guldens (Rg.) kostten, en in 1605 gemiddeld 794 Rg.! Kortom, huizenprijzen stegen in 135 jaar tijd met bijna 1300%. Dit werd overigens niet alleen door inflatie veroorzaakt: ook kwaliteitsverbetering speelde een rol. In de 16de eeuw werden steeds meer huizen in steen opgetrokken en daken werden verbeterd door de toepassing van dakpannen.³⁷ Bovendien steeg de bevolking van Haarlem van ongeveer 11.000 in 1477 tot bijna 40.000 in 1622.³⁸ Ook hierin school ongetwijfeld een deel van de stijging van de huizenprijzen: na 1426 werd de stad niet meer vergroot, zodat de toenemende bevolkingsdruk ongetwijfeld de prijzen opdreef.

Dezelfde benadering die ook door Dambruyne op de gegevens voor het 16de-eeuwse Gent is toegepast, is hier gebruikt om figuur 2 te corrigeren voor inflatie. Door de ontwikkelingen op de kapitaalmarkt af te zetten tegen de evolutie van de broodgraanprijzen – bepalend voor het verloop van de prijzen van vele andere levensmiddelen – is het mogelijk het reële volume van de kapitaalmarkt te berekenen.³⁹ De berekening is als volgt:

$$\text{index reële kapitaalwaarde} = \frac{\text{index nominale kapitaalwaarde} \times 100}{\text{index graanprijzen}}$$

Het indexcijfer van de graanprijzen is gebaseerd op de prijsontwikkeling gedurende de tien jaar voor het indexcijfer van de nominale kapitaalwaarde. Op deze wijze worden ontwikkelingen in de periode voor het steekjaar – die invloed hadden op het volume van de kapitaalmarkt – meegenomen in de correctie.⁴⁰ Daarbij heb ik, bij gebrek aan Haarlems materiaal, de graanprijzen van het Leidse Sint-Catharinagasthuis gebruikt. De prijzevolutie, die is weergegeven in figuur 4, wijkt nauwelijks af van de trend elders, getuige de graanindexcijfers van het Utrechtse domkapittel die in dezelfde figuur zijn opgenomen, en ook elders in de Lage Landen ontwikkelde de tarweprijs zich vooral na 1570 spectaculair.⁴¹

Aan de hand van de Leidse graanprijsindex heb ik de ontwikkeling van het reële volume van de Haarlemse kapitaalmarkt berekend (figuur 5). De figuur geeft de ontwikkeling weer gerelateerd aan de ruime schatting voor 1471 (1471a) en de krappe schatting (1471b). De aldus verkregen trend wijkt sterk af van die van het nominale volume; deze vertoont een enorme toename rond 1600, die bij nader inzien echter voornamelijk door inflatie veroorzaakt blijkt te zijn. De trend van het reële volume van de Haarlemse kapitaalmarkt is veel evenwichtiger en komt alleen in 1515 en 1565 boven het niveau van 1471b uit.

Haarlemse conjunctuur in breder perspectief

Het is mogelijk op basis van verschillende bronnen een indruk te krijgen van de conjunctuurontwikkeling in Holland. Aangenomen wordt dat er tussen 1475 en 1494 sprake was van recessie, gevolgd door een opgaande conjunctuur tussen 1495 en 1520, die werd gedreven door de opbloei van Antwerpen. Tussen 1520 en 1540 stagneerde de Antwerpse economie. De Noordelijke Nederlanden kregen te maken met een herleving van de Gelderse Oorlogen, tijdelijke afsluitingen van de Sont en oorlogen met de Hanze; het gevolg was een periode van recessie. Tussen 1540 en 1565 leefde de Antwerpse handel weer op, evenals de Oostzeehandel in het

37 De Haarlemse autoriteiten vaardigden een keur om brandgevaar tegen te gaan uit in 1455: voortaan zouden alle huizen en schuren die gebouwd werden dakpannen moeten hebben (Huizinga, *Rechtsbronnen*, 139-140).

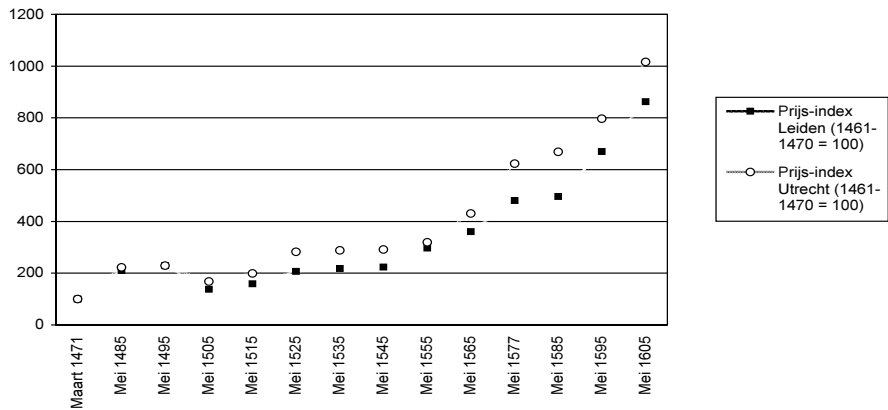
38 Haarlem had 11.367 inwoners in 1477 en 39.455 in 1622 (Lourens & Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, 61).

39 Dambruyne, *Mensen en centen*, 131-132.

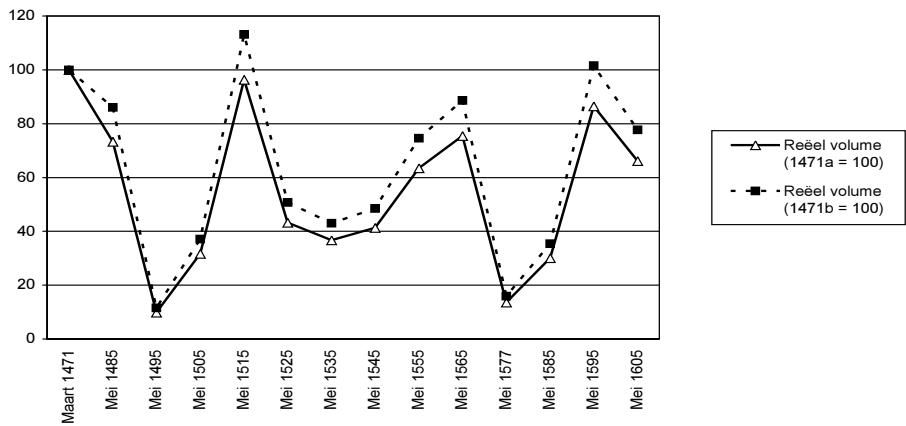
40 Dambruyne, *Mensen en centen*, 134.

41 Noordegraaf, *Hollands welvaaren?*, 16-17 grafiek 1, 24-25 grafiek 2; Dambruyne, *Mensen en centen*, 132-133.

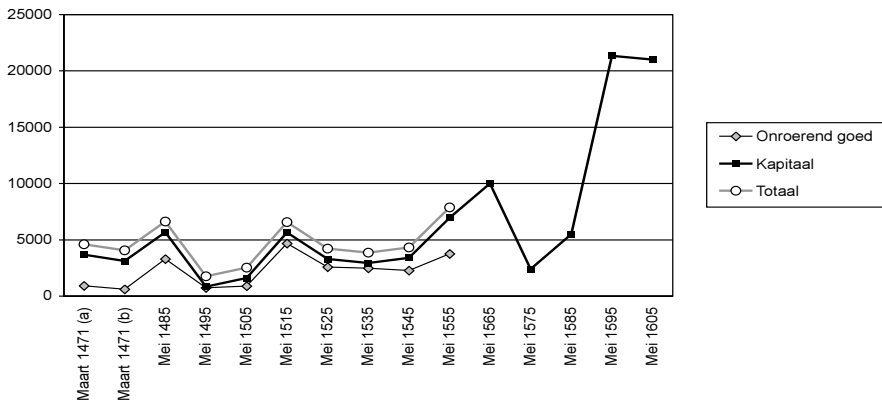
Figuur 4 Graanprijsindex Leiden en Utrecht tienjaarlijkse gemiddelden (1461-1470=100)

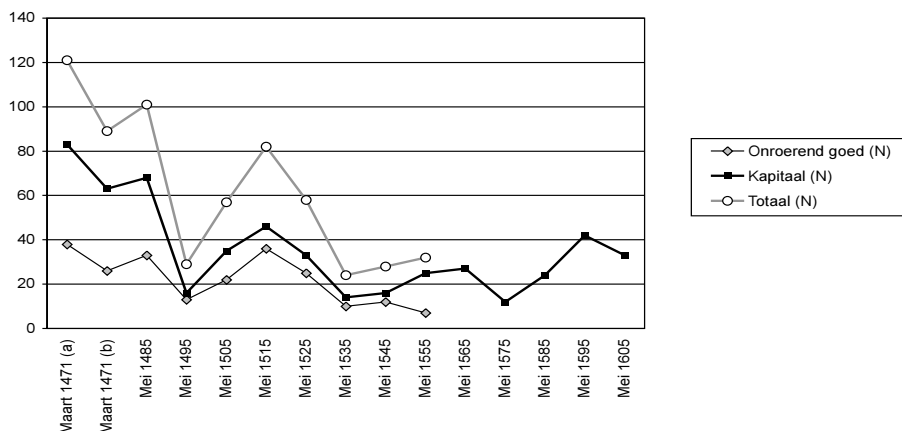

Figuur 5 Reëel volume Haarlemse kapitaalmarkt

Figuur 6 Volume markten voor onroerend goed en kapitaal (Rg.)

Figuur 7 Aantal transacties markten voor onroerend goed en kapitaal

Noorden. Na 1565 startte een periode met veelvuldige oorlogshandelingen, die volgens Jansen, Alberts en Niermeyer echter niet eenduidig tot economische stagnatie leidden.⁴²

De Haarlemse conjunctuurgeschiedenis zoals die in figuur 5 is weergegeven vertoont sterke overeenkomsten met de internationale conjunctuur. Maar in hoeverre strookt de trend van de kapitaalmarkt met gegevens over de economische geschiedenis van de stad? We weten dat de stad rond 1490 zware jaren doormaakte: vooral de *Enquete* van 1494 en de *Informacie* van 1514 kunnen ons inzicht geven in deze periode. Deze bronnen, die werden opgesteld om de zettingen van de belastingen te herzien, laten over het algemeen magistraten aan het woord die niet geneigd waren de situatie al te rooskleurig te schetsen. Een positief beeld van de economische toestand zou de landsheer er immers vast en zeker toe aanzetten de betreffende stad hoger te belasten. Desondanks lijkt het verloop van de bevolking dat zij prijsgeven betrouwbaar: in 1477, toen de Bourgondische hertog Karel de Stoute overleed, telde Haarlem 2526 haardsteden, in 1494 was dit teruggelopen naar 2426. Deze bevolkingsafname lijkt in overeenstemming met de neergaande conjunctuur. In de daaropvolgende periode van opgaande conjunctuur nam de bevolking weer toe: In 1514 telde de stad alweer 2714 haardsteden.⁴³

In de figuren 6 en 7 is het verloop van de Haarlemse markt voor onroerend goed – voor zolang de transacties in onze bronnen zijn opgenomen, tot en met het steekjaar 1555 – afgezet tegen dat van de kapitaalmarkt. De trends komen vrijwel exact overeen: de markt voor onroerend goed kende hoge omzetcijfers tussen 1471 en 1485, tussen 1505 en 1515 en tussen 1545 en 1555. De correlatie tussen de markt voor onroerend goed en de kapitaalmarkt kan voor een belangrijk verklaard worden door het belang van kredietverschaffing op de markt voor onroerend goed: voor huizen en erven betaalde men slechts zelden contant. Desondanks is de omvang van de kapitaalmarkt vooral in de 15de eeuw nog een stuk hoger dan die van de markt voor onroerend goed; ook na 1545 lijken beide markten weer uiteen te lopen.

Het is mogelijk de betrouwbaarheid van het Haarlemse materiaal te toetsen aan gegevens over de vier belangrijkste bedrijfstakken: brouwnering, linnennijverheid (afb. 2), lakenin-

⁴² Jansen, Alberts & Niermeyer, *Welvaart in wording*, 320-324; Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland', 143-146.

⁴³ Fruin, *Enquete*, 65-66; Fruin, *Informacie*, 12, 630.

Afb. 2 Linnen bleken buiten Haarlem. Gerbrand van den Eeckhout, 1659-1665. Amsterdam Rijksmuseum RP-T-1899-A-4303.

dustrie en scheepsbouw. Aanvankelijk was de brouwning de belangrijkste bedrijfstak. Hoewel de beschikbare data niet altijd eenduidig zijn – volgens Richard Unger veranderde de waarde van de brouwsels, de eenheden waarin de bierproductie werd uitgedrukt, in de loop der tijd – is het mogelijk enkele trends aan te geven.⁴⁴ Unger stelt dat het marktvolume in de jaren dertig van de 15de eeuw hoog was, en dat de productie in de jaren veertig daalde. De jaren vijftig en zestig werden gekenmerkt door een licht herstel, waarop de industrie aan het einde van de eeuw in het slop raakte.⁴⁵ In de 16de eeuw lagen de productiecijfers hoog; in de eerste decennia en was er sprake van lichte groei tussen 1510 en 1520. Daarna daalde de productie sterk; pas na 1580 was er sprake van herstel en vooral aan het begin van de 17de eeuw floreerde de brouwning.⁴⁶ Hoewel de trends niet helemaal overeenkomen, zien we in de productiecijfers de opgaande conjunctuur van de jaren vijftig en zestig weerspiegeld, net als de contractie aan het einde van de 15de eeuw, het herstel rond 1500 en de contractie vanaf 1525. De brouwning lijkt echter niet gereageerd te hebben op de opgaande conjunctuur vanaf 1545: de bierindustrie herstelde zich pas na 1585.

Een andere manier om de betrouwbaarheid van onze bron te testen is door deze naast de data die Kaptein verzamelde voor de Haarlemse linnenindustrie te leggen: de linnenindustrie werd tussen 1470 en 1495 gekenmerkt door ingrijpende veranderingen, waardoor de productie toenam. In de jaren tachtig en negentig waren er wel wat inzinkingen, die overeenkomen met het conjunctuurverloop, hoewel het jammer is dat er geen cijfers voorhanden zijn voor de periode tussen 1495 en 1510. Na 1515 zette een geleidelijke daling in, die pas na 1550 ophield. De productiestijging die toen inzette was echter van korte duur en werd door de Opstand onderbroken.⁴⁷

Ondanks pogingen van het stadsbestuur om de lakennijverheid te stimuleren stelde deze bedrijfstak in het 15de-eeuwse Haarlemse nog maar weinig voor. Desondanks zijn er wat cijfers bekend: rond 1500 kende de Haarlemse draperie dezelfde terugval als we elders in Holland zien. Kaptein ziet een krachtige opleving na 1530, toen Haarlem zich ontwikkelde tot

44 Of de door Jan Marsilje opgemerkte bloeitijd van de Haarlemse brouwning in de eerste helft van de 16de eeuw houdbaar is, valt in het licht van dit bronnenprobleem te betwijfelen. De enorme trendbreuk die hij rond 1500 waarneemt, zou heel goed door de gewijzigde eenheid van de brouwsels veroorzaakt kunnen zijn. De vraag die Marsilje zich stelt, naar de opbloei van de Haarlemse bierbrouwerij op het moment dat afzetmarkten in de Zuidelijke Lage Landen verloren gingen, lijkt daarom ook gerechtvaardigd (J.W. Marsilje, 'Een ontluikende stad: economisch en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: G.F. van der Ree-Scholtens (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62, aldaar 48-51).

45 R.W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (Leiden/Boston/Keulen 2001) 51-53.

46 Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900*, 75-78.

47 Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid*, 268.

een belangrijk centrum van textielnijverheid, waarop de bedrijfstak rond 1560 weer te maken kreeg met afnemende productie.⁴⁸

Ook over het reilen en zeilen van de Haarlemse scheepsbouw zijn we ingelicht, door Niemeijer. Hij maakte gebruik van de schepenregisters en het register voor scheeps, kusting en bijbrieven om een indruk te krijgen van het aantal verhandelde schepen. In de 15de eeuw was de handel relatief gering met 23 verkochte schepen in 1470 en 15 in 1471. In 1485 werden er 32 schepen afgezet, waarop de markt kromp in de jaren negentig: in 1494 werden er slechts 10 schepen verkocht. Helaas heeft de auteur geen gegevens voor de periode 1500-1529 verzameld; in 1530 lag het marktvolume hoog, op 41, en dit lijkt zo te blijven tot 1570, toen er 51 schepen afgezet werden. De daaropvolgende neergang kwam snel tot een einde: in 1590 werden er alweer 37 schepen verkocht en in 1605 48.⁴⁹

Welbeschouwd komen de ontwikkelingen op de Haarlemse kapitaalmarkt redelijk goed overeen met die op de markten voor onroerend goed, bier, textiel en schepen, en met de algemene conjunctuurgeschiedenis van de Lage Landen. Dit bevestigt de bruikbaarheid van de schepenregisters als indicator voor economische conjunctuur, maar werpt ook de belangrijke vraag op naar de verhouding tussen de 15de- en 16de-eeuwse economie.

De ‘Gouden eeuw van Bourgondië’ in kaart gebracht?

Wellicht bieden de Haarlemse schepenregisters de mogelijkheid de economische geschiedenis van de 15de en 16de eeuw te integreren. Wanneer we kijken naar de ontwikkeling van de Haarlemse kapitaalmarkt kan er nauwelijks sprake zijn van een trendbreuk. Tussen 1471 en 1485 lijkt de Haarlemse economie uit een periode van hoogconjunctuur te komen, waarvan het niveau waarschijnlijk alleen in 1515 werd overschreden en in 1595 benaderd. Deze 15de-eeuwse bloeiperiode staat bekend als de ‘Gouden eeuw van Bourgondië’, tussen 1430 en 1477.

Zowel tijdgenoten als historici hebben de periode volgend op de komst van Philips de Goede in Holland positief beoordeeld. De Hollanders die aan het woord komen in de *Enquete* van 1494 en de *Informacie* van 1514 oordelen vrijwel zonder uitzondering positief over de tijd van hertog Karel de Stoute (1467-1477) en negatief over de periode daarna. Met de hertog sneuvelde ook de Hollandse economie, zo lijkt de strekking van deze bronnen, hoewel we ervoor moeten waken de klaagzangen van de magistraten al te letterlijk te nemen.

Ook in de historiografie duikt de Gouden Eeuw van Bourgondië op: Henri Pirenne schetst in zijn *Histoire de Belgique* een vreedzame periode van meer dan dertig jaar sinds het aantreden van Filips de Goede. En in het standaardwerk *De Bourgondiërs* hebben Blockmans en Prevenier het over de ‘landen van belofte’ die door de hertog zo vakkundig bestuurd werden en waar er sprake was van een periode van grote welvaart van omstreeks 1440 tot omstreeks 1470.⁵⁰

Jansma verzette zich in zijn inaugurale rede uit 1950 tegen het beeld van de ‘Gouden eeuw van Bourgondië’. Hij stelde vast dat het beeld van de bloeiperiode onder Filips de Goede vooral op contemporaine literatuur is gebaseerd, die is opgesteld door chroniqueurs die zich nu eenmaal niet zo zeer richtten op de economische ontwikkeling.⁵¹ Op basis van het destijds

48 H. Kaptein, ‘De Haarlemse lakennijverheid tot ca. 1575’, in: H. Rombouts (red.), *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* (Schoorl 1995) 11-52, aldaar 16-24.

49 A.F.J. Niemeijer, ‘Op de helling aan de dijk. Ruimtelijke en andere aspecten van de scheepsbouw en de scheepshandel te Haarlem in de jaren 1274-1572’, *Nederlandse historiën* 22 (1988) 3-12, 43-50, aldaar 8-11, 48.

50 W. Blockmans & W. Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam/Leuven 1997) 193.

51 T.S. Jansma, ‘Het vraagstuk van Hollands welvaren tijdens hertog Philips van Bourgondië’, in: idem, *Economisch-historische herdrukken* (1964) 55-73, aldaar 55-57.

voor Holland mondesmaat beschikbare statistische materiaal toonde Jansma aan dat er geen aanwijzingen zijn dat de periode onder Filips de Goede een aanhoudende economische groei kende.⁵² Sterker nog: ook deze periode werd gekenmerkt door opstanden en handelsconflicten die het economisch verkeer bemoeilijkten.⁵³

Kan het Haarlemse materiaal uitsluitend bieden? De schepenregisters verschaffen ons immers slechts een beeld van de laatste jaren van de 'Gouden eeuw van Bourgondië'. Het is niet bekend op welk niveau de economie zich bevond op het moment dat de negatieve conjunctuur inzette tussen 1471 en 1495. Was 1471 de hausse, of moeten we die wellicht eerder zoeken en op een hoger niveau? Ook naar het conjunctuurverloop blijft het gissen: ik acht het, net als Jansma, onwaarschijnlijk dat de periode 1440-1470 alleen maar een opgaande conjunctuur kende. Ook de 'Gouden eeuw van Bourgondië' zal zijn ups en downs hebben gehad.⁵⁴

De gecorrigeerde Haarlemse conjunctuurgeschiedenis maakt echter wel duidelijk dat rekening gehouden moet worden met een belangrijke periode van hoogconjunctuur rond 1471. Afhankelijk wanneer de hausse precies plaats had – in ieder geval voor 1485 – mogen we er vanuit gaan dat er zeker vanaf 1460 sprake is geweest van toenemende conjunctuur. Maar het is ook niet uitgesloten dat de fase van economische groei al in 1450 inzette. Met een slag om de arm mogen we toch wel stellen dat Haarlem duidelijk deel had aan de 'Gouden eeuw van Bourgondië'. En rekening houdend met de grove steekproeven waar op het reële volume van de kapitaalmarkt is gebaseerd lijkt de stad het in de 16de eeuw niet veel beter gedaan te hebben dan in de 15de.

Kunnen deze resultaten nu ook geëxtrapoleerd worden en toegepast op Holland, of is Haarlem daar niet representatief genoeg voor? Er zijn politieke en economische factoren aan te wijzen die uniek waren voor Haarlem. Een belangrijke politieke factor was de participatie in de 'Opstand van het Kaas- en Broodvolk' in 1492, die hertog Filips de Schone ertoe bracht de stad zwaar te straffen. Hij verplichtte Haarlem de veldheer Albrecht van Saksen herstelbetalingen te doen toekomen en ontnam de stad domeininkomsten die zij gebruikte om de publieke schuld mee te voldoen. De Haarlemse stadsfinanciën bevonden zich op dat moment al in zwaar weer: de stad slaagde er niet langer in alle lijf- en losrenten die zij schuldig was uit te betalen. Boze renteniers grepen naar hun recht Haarlemmers te doen arresteren en ze tot compensatie te dwingen. Dit represaillerecht vormde een ernstige belemmering voor het handelsverkeer. Daarom verzocht de stad Filips de Schone in 1492 om uitstel van betaling. De landsheer stond de Haarlemmers toe de betaling van lijf- en losrenten voorlopig op te schorten.⁵⁵ Maar hoewel de financiële problemen zich waarschijnlijk tot diep in de 16de eeuw lieten voelen, was Haarlem bepaald niet de enige stad die met een schuldenproblematiek worstelde. Andere steden vroegen ook uitstel van betaling aan en een stad als Leiden was er waarschijnlijk slechter aan toe dan Haarlem.⁵⁶ De aangewakkerde partijstrijd en 'Opstand van het Kaas- en Broodvolk' waren evenmin exclusief Haarlemse problemen, maar deden zich overal in het graafschap voelen.

52 Jansma, 'Het vraagstuk van Hollands welvaren tijdens hertog Philips van Bourgondië', 61-63.

53 Jansma, 'Het vraagstuk van Hollands welvaren tijdens hertog Philips van Bourgondië', 65-72.

54 Wellicht moeten we de periode van laagconjunctuur zoeken rond 1440-1450, toen de brouwnijverheid enkele zware jaren doormaakte?

55 Zijderdij, 'Medieval capital markets', 101-105.

56 Bovendien dwongen de renten die een collectief van steden in 1482-1483 namens het gemeneland verkocht de Staten van Holland ertoe in 1497 uitstel van betaling aan te vragen (Zijderdij, 'Een moratorium voor de Staten van Holland' (nog te publiceren)).

Ook op economisch gebied valt er wel iets te zeggen voor een unieke ontwikkeling van Haarlem. De belangrijke brouwnijverheid raakte in het slop toen het Haarlemse bier in de Zuidelijke Nederlanden niet meer in de smaak viel. De stad kreeg dus te maken met een structurele factor die economische stagnatie in de hand werkte. Maar waar de brouw- en linnennijverheid teloor gingen, was er sprake van spectaculaire groei in de lakennijverheid, vooral na 1530, toen deze de brouwnijverheid als belangrijkste industrietak dreigde te overvleugelen. Ook de scheepsbouw beleefde in deze periode een sterke opleving. In hoofdlijnen lijkt de stad het in economisch opzicht lang zo slecht niet gedaan te hebben, getuige ook de forse bevolkingsgroei van ruim 10.000 in 1514 en ca. 16.000 in 1543 naar 18.000 in 1572.⁵⁷

Er zijn al met al weinig redenen om aan te nemen dat de trend van de Haarlemse kapitaalmarkt niet representatief zou zijn voor grote delen van Holland – succesverhalen zoals Amsterdam en Rotterdam daargelaten. Onze conjunctuurgeschiedenis levert een aanwijzing dat de eerste fase van economische groei niet noodzakelijkerwijs in de 16de eeuw gezocht moet worden, maar al eerder, in de 15de eeuw.

Conclusie

De opzet van dit artikel was om aan de hand van schepenregisters de Haarlemse conjunctuurgeschiedenis te reconstrueren. Hoewel onze trend op grove steekproeven is gebaseerd, lijkt deze een getrouwe afspiegeling van de economische ontwikkeling in Haarlem en elders in Holland. Daarmee blijken de schepenregisters uitgelezen bronnen te zijn om meer te weten te komen over de economische ontwikkeling die Holland in de 15de en 16de eeuw doormaakte.

Het Haarlemse materiaal wijst op economische stagnatie: het reële volume van de kapitaalmarkt van 1471 werd gedurende de 16de eeuw niet noemenswaardig overschreden. Maar deed Haarlem het in de 15de eeuw nu zo goed, of in de 16de eeuw zo slecht? Vooral het eerstgenoemde lijkt op te gaan: onze conjunctuurgeschiedenis lijkt de laatste jaren van de 'Gouden eeuw van Bourgondië', tussen 1440 en 1470 gestalte te geven. Vervolgens ondervond de stad grote problemen van politieke ontwikkelingen en schuldenlast, die leidden tot economische contractie aan het einde van de eeuw; mede hierdoor maakte Haarlem geen deel uit van de voorhoede van de Hollandse economie. In de 16de eeuw werd de stedelijke economie getroffen door contractie in de brouwnijverheid en linnenproductie. Tegelijk expandeerden de lakennijverheid en de scheepsbouw en groeide de bevolking, waardoor de Haarlemse economie niet helemaal instortte. Ook andere steden hadden te maken met dergelijke wisselende lotgevallen op politiek en economisch gebied, en het is daarom maar de vraag of er overal in Holland pas in de 16de eeuw sprake was van een spectaculaire economische groei; het Haarlemse materiaal lijkt te suggereren dat de stad al in een eerder stadium een sprong voorwaarts maakte.

Willen we de economische ontwikkeling in de Late Middeleeuwen echt goed begrijpen, dan is vervolgonderzoek noodzakelijk; allereerst voor Haarlem, wellicht voor Dordrecht en Gouda en misschien ook voor enkele dorpen die daartoe mogelijkheden bieden. Mij rest de verwachting uit te spreken dat dergelijk onderzoek de soms impliciet veronderstelde verschillen in economische ontwikkeling tussen de 15de en 16de eeuw verder zal nuanceren.

57 H. Kaptein, 'De Haarlemse lakennijverheid tot ca. 1575', in: H. Rombouts (ed.), *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* (Schoorl 1995) 11-52, aldaar 20-23.

‘Goed scheepsvolk nodig?’

Logementhouders en arbeidsmigranten in Rotterdam, 1915-1925¹

We leven in een wereld beheerst door globalisering, beweging en communicatie. Onder historici is mede daardoor de aandacht voor dit thema groot: veel onderzoek richt zich op migranten, seizoensarbeiders, zeelieden, verhuizingen en andere zaken die met mobiliteit op grote of kleine schaal te maken hebben. In een regio als Holland, en vooral in een snelgroeïende havenstad als Rotterdam, nam arbeidsmigratie een belangrijke plaats in. In veel onderzoek staan vraagstukken van vestiging, ontvangst en integratie van migranten centraal. Minder aandacht bestaat echter voor de werking van netwerken en stromen van migranten, en voor mechanismen die daaraan richting geven. In dit artikel worden Rotterdamse logementhouders en hun rol in deze stromen van (arbeids)migratie in de jaren '10 en '20 van de vorige eeuw onderzocht.

‘Englis Spoken, Man spricht Deuts, Money exchange, Bilig Logies.’ Zo adverteerde J.F. de Reuver, eigenaar van een ‘International Boardinghouse, American Bar’ op de Breede Hilledijk 261 (Katendrecht), bij zowel internationale zeelieden die op zoek waren naar werk en verblijf, als naar rederijen die op zoek waren naar zeelieden.² Het is deze rol van intermediair op de arbeidsmarkt die de logementhouders in een groeiende internationale havenstad als Rotterdam interessant maakt. Dit artikel zal licht werpen op de ondernemers die in de jaren 1915 en 1925 een vergunning verkregen voor het onderhouden van een logement te Rotterdam. Daarbij zal de relatie van deze logementhouders tot hun ‘bezoekers’ centraal staan, omdat dit niet alleen veelzeggend kan zijn voor het functioneren van logementen, maar tevens voor de mechanismen die schuil gaan achter stromen of netwerken van migranten.

In een recent artikel over migratie in de vroegmoderne tijd wordt aandacht gevraagd voor de rol van informatiestromen in migratiebewegingen en het ontstaan van clusterings in herkomstgebieden en (migranten)beroepen. Clé Lesger concludeert dat de verspreiding van informatie – en daarmee kennis van ‘de mogelijkheden die een potentiële vestigingsplaats bood bij het verwerven van inkomen, onderdak en sociale contacten’ – belangrijk was in de keuze van (potentiële) migranten om naar elders te vertrekken.³ Echter, niet alleen op de plaats van vertrek, maar ook onderweg en na aankomst bleef de behoefte aan informatievoorziening over de nieuwe omgeving en de mogelijkheden groot. Eenmaal op de plaats van bestemming was deze informatie misschien zelfs nog wel belangrijker – niet alleen voor zich (al dan niet definitief) vestigende migranten, maar juist ook voor meer tijdelijke migranten, zoals seizoensarbeiders, zeelieden, rondtrekkende lieden en handelaren. Herkenbare pleisterplaatsen waar mensen en vooral reizigers samenkwamen en informatie of hulp vonden, speelden hierin een centrale rol. Herbergen, bierhuizen, logementen, pensions en

¹ Dit artikel kwam tot stand onder de leerzame en inspirerende begeleiding van Danielle van den Heuvel. Voor het advies en commentaar ben ik erg dankbaar. Eventuele fouten en tekortkomingen blijven natuurlijk geheel mijn verantwoordelijkheid. De titel is ontleend aan de tekst van een kaartje van een zeeliedenwerwer, zie: ‘Zeelieden opgepast!’, *De Uitkijk* nr. 51 (maart 1925) 2.

² ‘Van af- tot aanmonsteringpraktijken’, *De Uitkijk* nr. 47 (november 1924) 1.

³ C. Lesger, ‘Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 3-23.

combinaties van dergelijke bedrijven waren voor (arbeids)migranten de plek waar men werk, een verblijfplaats of informatie kon vinden.

Reeds vanaf de vroegmoderne tijd kwamen van heinde en verre Nederlanders, Duitsers, Scandinaviërs en later Engelsen en Chinezen naar Rotterdam om werk te vinden, voornamelijk in de zeevaart.⁴ In deze levendige havenstad met haar onoverzichtelijke (maritieme) arbeidsmarkt regelden logementhouders net als andere bemiddelaars voor de vele migranten, arbeiders en reizigers zaken als verblijf, vertier en werk: ze fungeerden als een soort ‘ankerpunten’ in netwerken van mobiliteit.⁵ Logementhouders waren dus belangrijk voor reizigers, arbeiders en dergelijke, maar omgekeerd waren deze groepen evenzeer belangrijk voor logementhouders, die zich van klandizie moesten voorzien. Naast werving door middel van kaartjes of zelfs advertenties – zoals bij logementhouder J.F. de Reuver – hadden de logementhouders ook andere middelen om hun doelgroep te bereiken. Sociaal kapitaal in de vorm van toegang tot netwerken van migranten lijkt uiterst belangrijk te zijn geweest voor de uitoefening van het beroep. Banden op basis van familie- of vriendschapsrelaties, gemeenschappelijke herkomst of het arbeidsverleden van de logementhouder lijken daarbij voor de hand te liggen. Naast een financieel startkapitaal zal verder ook nog een zeker intellectueel kapitaal noodzakelijk zijn geweest: wilde de logementhouders zijn ‘gast’ met meer dan alleen een slaapplek kunnen helpen, dan moest hij kennis hebben van de stedelijke omgeving en de mogelijkheden om werk te regelen.

In de literatuur over de maritieme geschiedenis is de band tussen logementhouders en ‘klanten’ altijd sterk benadrukt. Logementhouders in Rotterdam zouden volgens deze literatuur afkomstig zijn geweest uit specifieke groepen als oud-zeelieden, zeemansvrouwen of aannemers van zeelieden. Zo is voor de vroegmoderne tijd duidelijk geworden dat vooral oud-zeelieden en zeemansvrouwen actief waren als logementhouders en als wervers voor de VOC. Zeemansvrouwen waren via hun mannen en andere familierelaties bekend met de lokale maritieme arbeidsmarkt en konden zodoende van die kennis gebruik maken om het gezinsinkomen aan te vullen.⁶ Het idee dat aan het begin van de 20ste eeuw het logementhoudersberoep ook nog werd beoefend door oud-zeelieden en zeemansvrouwen is grotendeels gebaseerd op de schetsen van de Rotterdamse journalist M.J. Brusse in *Van af- tot aanmonstere* (1899). Brusse geeft een levendig beeld van de sector van bemiddelaars en logementhouders in Rotterdam en Amsterdam. Zijn geschrift was een aanklacht tegen de vele misstanden die voortkwamen uit de ronselpraktijken van zogeheten huur- en slaapbazen.⁷

4 J. van Lottum en J. Lucassen, ‘Six cross-sections of the Dutch maritime labour market: a preliminary reconstruction and its implications (1610-1850)’, in: R. Gorski (red.), *Maritime labour in the Northern Hemisphere c. 1750-1950* (Amsterdam 2007); P.C. van Royen, J. R. Bruijn, J. Lucassen (red.), ‘Those Emblems of Hell? European sailors and the maritime labour market, 1570-1870 (St. John’s 1997); P. Schuman, *Tussen vlag en voorschip. Een eeuw wettelijke en maatschappelijke emancipatie van zeevarenden ter Nederlandse koopvaardij 1838-1940* (Amsterdam 1995). Zie voor een uitgebreide benadering van de omvang en herkomst van de bemanning van de Nederlandse koopvaardijvloot in de periode 1900-1950: M. van Rossum, ‘“Hand aan Hand (Blank en Bruin)”. Een onderzoek naar solidariteit en de werking van globalisering, etniciteit en klasse onder zeelieden op de Nederlandse koopvaardij, 1900-1945’ (Masterscriptie: Vrije Universiteit Amsterdam 2007).

5 J.R. Bruijn, *Het gelag der zeelieden* (Leiden 1978); M. van Alphen, ‘The female side of Dutch shipping: financial bonds of seamen ashore in the 17th and 18th century’, in: J.R. Bruijn en W.F.J. Mörz Bruyns (red.), *Anglo-Dutch mercantile marine relations 1700-1850: ten papers* (Leiden 1991); M.J. Brusse, *Van af- tot aanmonstere*. Het leven van den zeeman aan den wal (tweede druk; Rotterdam, z.j.). Zie voor een karakterisering van het ondoorzichtige karakter van de maritieme arbeidsmarkt ook de artikelen in ‘Those Emblems of Hell?’.

6 Van Alphen, ‘The female side’; D. van den Heuvel, ‘Bij uitlandigheid van haar man’. *Echtgenotes van VOC-zeelieden, aange-monsterd voor de kamer Enkhuizen (1700-1750)* (Amsterdam 2005).

7 M.J. Brusse, *Van af- tot aanmonstere: het leven van den zeeman aan den wal* (Rotterdam 1899).

Het beeld mag duidelijk zijn: het beroep van logementhouder lijkt nauw verweven te zijn geweest met de migrantengroep die zij bedienden, in Rotterdam voornamelijk met de vele zeelieden. Toch weten we over de migranten meer dan over de logementshouders, aan wie in de historiografie zo'n vooraanstaande rol wordt toegeschreven. Wie waren deze Rotterdamse logementhouders eigenlijk? Waar kwamen zij vandaan, welke beroepen hadden zij eerder vervuld en welke rol speelde hun plaats van herkomst en arbeidsverleden bij het uitoefenen van hun functie als bemiddelaars tussen (arbeids)migranten en stedelijke omgeving?

Aan de hand van de twee steekjaren 1915 en 1925 zullen in dit artikel de Rotterdamse logementhouders en de relatie tot hun klanten worden belicht. De jaren 1915 en 1925 vallen in een periode waarin de stad Rotterdam door de komst van migranten sterk groeide, maar waarin tevens een verandering in de stromen van (arbeids)migranten optrad. Zo vonden in de tweede helft van de jaren '10 in toenemende mate Chinese en andere Aziatische zeelieden werk op de Nederlandse koopvaardijvloot, waardoor naast Nederlanders en Europese vreemdelingen nu ook veel Aziaten aanmonsterden in Amsterdam en Rotterdam. Naast de verandering van de samenstelling van de maritieme arbeidsbevolking zou in deze periode ook een verandering in het rekruteringspatroon hebben plaatsgevonden, die van invloed geweest zou kunnen zijn op de samenstelling van de groep van logementhouders. In de decennia na het verschijnen van het pamflet van Brusse ageerden de zeeliedenvakbonden sterk tegen de 'ongure' bemiddelingspraktijken onder Nederlandse zeelieden. In 1913 werd door de gemeente Rotterdam een bureau voor de aanneming van zeelieden ingesteld. Langzaam zou de Nederlandse zeeman zich in de hierop volgende jaren ontworsteld hebben aan de grip van de huur- en slaapbazen in Rotterdam. De informele rekruteringswijzen zouden voortaan beperkt zijn gebleven tot de niet-Nederlandse scheepvaart, zoals de Engelse en Scandinavische schepen die te Rotterdam aanmonsterden.⁸ Indien we uitgaan van een nauwe band tussen logementhouders en zijn netwerk van klanten, dan zouden we kunnen veronderstellen dat dergelijke verschuivingen – in de samenstelling van migranten die Rotterdam aandeden en in de rol van logementhouders in rekruteringsmechanismen – mogelijk terug te vinden zijn in de samenstelling van de groep zelf.

Voordat we daarop ingaan, dient eerst kort te worden geschetst op de wijze waarop in dit onderzoek informatie over logementhouders is vergaard. De namen van de logementhouders zijn achterhaald via de vergunningenboeken voor logement- en slaapsteelhouders van de Rotterdamse gemeentepolitie. De meeste vergunninghouders konden met behulp van deze gegevens worden teruggevonden in het bevolkingsregister. Door de informatie van de vergunningenboeken en het bevolkingsregister te combineren was het mogelijk om het beroep, de herkomst (vorige woonplaats, geboorteplaats), het moment van aankomst en vertrek, het moment van aanvraag en beëindiging, de kerkelijke gezindte, de huwelijksstatus, het geslacht en gegevens met betrekking tot een eventuele partner van de vergunninghouders te achterhalen. Daar moet echter bij worden aangetekend dat hiermee het illegale circuit van logementen en verblijfplaatsen in Rotterdam buiten zicht blijft. Het is moeilijk in te schatten in hoeverre dit een rol gespeeld zal hebben. Ongetwijfeld zullen reizigers soms te-

8 Dat nuanceren van dit beeld noodzakelijk is, blijkt uit Van Rossum, 'Hand aan Hand (Blank en Bruin)'. Zie tevens: 'Zeelieden opgepast!', *De Uitkijk* nr. 51 (maart 1925) 2; 'Aan de internationaal georganiseerde zeelieden', *De Zeeman* 6, nr. 3 (september 1925) 2-3; 'De aanmonstering van buitenlandse zeelieden', *Het Transportbedrijf* 12, nr. 16 (augustus 1927) 3; 'Het monstereen op Engelse schepen', *De Uitkijk* nr. 194 (maart 1937) 4.

gen betaling onderdak hebben gevonden bij Rotterdammers zonder logementvergunning,⁹ maar gezien de registratie en controle van de logementen en gezien de nogal opvallende aard van het bedrijf lijkt het niet waarschijnlijk dat dit illegale circuit zeer grootschalig was.¹⁰

In dit artikel zal bekeken worden wie in 1915 en 1925 als logementhouders in Rotterdam actief waren en uit welke regio's en beroepen zij afkomstig waren. Belangrijk is daarbij de relatie tussen de logementhouders en hun klanten. We zullen dan ook bekijken op welke wijze Rotterdamse logementhouders zich wisten te verzekeren van klandizie en welke rol een eventueel gedeelde achtergrond (wat betreft herkomst of beroep) met arbeidsmigranten, reizigers en dergelijke in de werkzaamheden van de logementhouders speelde; te denken valt aan het aantrekken en herbergen van klanten, verschaffen van informatie en werk, enzovoorts. Vanuit het idee dat de Rotterdamse logementhouders een nauwe band onderhielden met hun klanten én tevens een belangrijke rol speelden in de huisvesting en rekrutering in de maritieme sector zullen we beginnen met het testen van de aan Brusse en de literatuur voor de vroegmoderne tijd ontleende hypothese dat logementhouders voor het grootste deel afkomstig waren uit de groep van oud-zeelieden of zeemannsvrouwen. De band tussen het logementhoudersberoep en de maritieme sector lijkt het meest duidelijk bij de Chinese logementhouders, zodat deze als eerste behandeld zullen worden. Voordat we daartoe overgaan zal eerst worden ingegaan op de regionale spreiding van logementen in Rotterdam én op een belangrijke gemeenschappelijke karakteristiek van de Rotterdamse logementhouders: hun migrantenachtergrond.

Logementen en migranten in Rotterdam

Rotterdam was in de tweede helft van de 19de eeuw en in de eerste decennia van de 20ste eeuw een snel groeiende stad.¹¹ Als internationale havenstad trok Rotterdam veel migranten aan, die op zoek waren naar werk, een nieuwe woonplaats of allebei. Van 418.000 inwoners in 1909 groeide Rotterdam tot 516.000 in 1920 en 587.000 inwoners in 1930.¹² De scheepvaart was voor de stad van groot belang en hetzelfde gold voor de Rotterdamse logementhouders.

De logementhouders die in 1915 in Rotterdam een vergunning aanvroegen, vestigden zich voornamelijk in de oude stadskern en in gebieden als Katendrecht, het Noordereiland en Feijenoord. De oude stadskern, de 'driehoek' boven het Noordereiland, bestond uit de wij-

9 Interessant is in dit opzicht bijvoorbeeld het verhaal van J.L. Discuisse en M. Blokzijl in *Avonturen als straatmuzikant* (Amsterdam 1907) 50-52. Nadat de twee Amsterdamse journalisten tijdens hun undercover-avonturen als straatmuzikant in Noordwijk geweigerd waren bij enkele logementen vonden zij voor één gulden voor een nacht onderdak bij een schoenmaker en zijn vrouw.

10 Veel vergunningen voor logementen werden 'ambtshalve' afgeschreven, wat duidt op enige vorm van toezicht op de logementen in Rotterdam. Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Archief van de Politie, inventarisnummer 3243: Registers van logementen en slaapsteden. Verder werd ook controle uitgeoefend op de gasten die in de logementen en pensions verbleven door middel van zogenoemde nachtlijsten, die dagelijks door alle logementhouders moesten worden ingevuld en ingeleverd bij de lokale politie. Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Archief van de Politie, inventarisnummer 5084: Stukken betreffende de controle op nachtlijsten in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Hamburg.

11 Zie bijvoorbeeld G. van der Harst, 'Brabanders en Zeeuwen in het Rotterdams straatbeeld. De verhuisgeschiedenis van de eerste generatie migranten, 1870-1920', in: P. van de Laar, L. Lucassen en K. Mandemakers (red.) *Naar Rotterdam. Immigratie en levensloop in Rotterdam vanaf het einde van de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 39-60; L. Lucassen, '“Toen zij naar Rotterdam vertrokken”. Immigranten toen en nu (1870-2005)', in: Van de Laar, Lucassen en Mandemakers (red.), *Naar Rotterdam*, 26-38; P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad: een studie over de bevolking van Rotterdam* (Assen 1952).

12 Volkstellingen, 1909, 1920, 1930. Geraadpleegd via www.volkstellingen.nl.

Afb. 1 Cafés en logementen aan de Schiedamsdijk. Illustratie van A.J.A. Neuhuys, vermoedelijk tussen 1913 en 1917. Foto: Gemeentearchief Rotterdam, Prenten en tekeningen, XXV 58o.

ken tussen de Coolsingel (en verder naar het Zuiden de Schiedamschedijk), de Goudsche Singel en de Boompjes, en grensde vrijwel direct aan de oudere havens. Het was een levendige buurt, waar voor een deel de armere Rotterdammers woonden en waar zeelieden hun vertier zochten in de vele kroegjes en andere gelegenheden.¹³ De logementen bestonden vaak uit een eet- en drinkgedeelte (een café) en een slaapgedeelte waar bedden meestal in gedeelde, gemeenschappelijke slaapruintes waren neergezet.¹⁴

In 1925 was het vestigingsbeeld nog vrijwel hetzelfde: de meeste logementhouders vestigden zich nog altijd op het haveneiland Katendrecht, op het Noordereiland, op de Schiedamschedijk of in andere straten in de 'driehoek'. Opvallend is de concentratie van logementhouders van niet-Nederlandse nationaliteit op Katendrecht in 1915 en in nog sterkere mate in 1925. De Nederlandse logementhouders vestigden zich in beide jaren voornamelijk in het oude centrum (de 'driehoek') – met in 1915 een kleine concentratie Belgen, Duitsers en Midden- en Oost-Europeanen rond de Schiedamschedijk. Op Katendrecht vestigden zich vooral logementhouders uit mediterrane, Midden- en Oost-Europese en Chinese gebieden. Tussen 1915 en 1925 was Katendrecht het decor geworden van de intrede van de Chinezen in de Nederlandse stoomvaart. Met de opkomst van Chinese zeelieden nam ook het aantal Chinese logementhouders toe. Deze duidelijk (etnisch) gespecialiseerde logementhouders vestigden zich in 1925 in de Atjehstraat, Veerlaan en Delistraat. Op de nabij gelegen Breede Hilledijk streken in 1925 nog een Duitser en een Tsjecho-Slowaak neer, en op de Katendrechtsestraat vestigde zich nog een Griek, maar ondanks deze vestigingen hadden op Katendrecht de Chinese logementhouders nu duidelijk de overhand (afb. 2).

De logementen werden in 1915 en 1925 voornamelijk in de levendige stadsdriehoek en in andere 'maritieme' wijken gevestigd, zoals Katendrecht en het Noordereiland. Dit waren in belangrijke mate ook de plaatsen waar de 'klanten' van logementhouders aankwamen. De logementhouders hielden zich dus in belangrijke mate bezig met de vreemdelingen,

¹³ Zie bijvoorbeeld: L. Schotting en H. Spiekman, *Arm Rotterdam. Hoe het woont! Hoe het leeft!* Reprint van een in 1903 uitgegeven brochure met een inleiding van Sjaak van der Velden (Amsterdam 2007).

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Brusse, Van af- tot aanmonsteren; of het geromantiseerde verslag in J.G. Toonder en M. Toonder, *Klei en zout water* (zesde herziende druk; Amsterdam 1980) 17-21.

Afb. 2 Plattegrond van Rotterdam (Cito-plan, 1937) met aangetekend de spreiding van vergunningaanvragen voor logementen in 1915, aangegeven met stippen. De zwarte lijnen geven de straten aan die grofweg de 'stadsdriehoek' begrenzen: de Coolingsingel (1), de Schiedamsche Singel met parallel de Schiedamschedijk (2), de Goudsche Singel (3) en de Boompjes (4). Onder de Boompjes ligt het Noordereiland. Tussen de Rijnhaven en de Maashaven ligt het eiland Katendrecht (5). Bron: Amsterdam, VU, UB, Bijzondere Collecties, Kaartenverzameling, LL.06297.

Afb. 3 Drukke voor een Chinees boardinghouse in de Delistraat op Katendrecht. Illustratie van A.J.A. Neuhuys, vermoedelijk tussen 1928 en 1932. Foto: Gemeentearchief Rotterdam, Prenten en tekeningen, XXIV 14.01.03.03.01.

migranten en zeelieden die in het stadscentrum van Rotterdam terechtkwamen, maar waar kwamen zij zelf nu eigenlijk vandaan? We hebben al gezien dat met name op Katendrecht een groot deel van de logementhouders niet uit Rotterdam kwam, maar afkomstig was uit het buitenland. Echter ook het merendeel van de Nederlandse logementhouders kwam van buiten Rotterdam. Opvallend is dat maar liefst zo'n 80 % van de logementhouders in 1915 en 1925 niet in Rotterdam geboren was (hier inclusief de gemeenten Charlois, Delfshaven en Kralingen, die in de tweede helft van de 19de eeuw bij Rotterdam werden gevoegd). Dat een dergelijk aandeel van migranten onder de Rotterdamse logementhouders zeer hoog was, blijkt wanneer we de logementhouders vergelijken met de verhoudingen onder de totale bevolking van Rotterdam. In 1920 was 63 % van de inwoners in Rotterdam geboren, terwijl dit aandeel onder de logementhouders slechts 19,5 % was in 1915 en zo'n 23,5 % in 1925.¹⁵

Het beroep van logementhouder was dus bij uitstek migrantenwerk; de geboren Rotterdammers vormden een zeer kleine minderheid. Daarnaast was ongeveer een vijfde deel geboren in gemeenten in Zuid-Holland, zoals blijkt uit tabel 1. Dit aandeel week met 16 % in 1915 en 20 % in 1925 niet fundamenteel af van het beeld dat de volkstellingen voor de totale bevolking lieten zien. Daarvan was namelijk 16,5 % in Zuid-Holland geboren (exclusief Rotterdam). Verder was ongeveer eenderde van de logementhouders elders in Nederland geboren (38 % in 1915, 33 % in 1925). Noord-Brabant, Gelderland en Zeeland waren belangrijke herkomstregio's voor logementhouders en dit waren tevens belangrijke herkomstgebieden voor de (vestigings)migranten die in deze periode naar Rotterdam vertrokken.¹⁶ De provincies Noord-Holland, Limburg en Friesland waren in 1915 redelijk vertegenwoordigd als geboorteregio's voor logementhouders, maar deze gebieden hadden in 1925 vrijwel volledig afgedaan. In beide jaren waren enkele logementhouders geboren in Groningen en verder was het aantal logementhouders uit Overijssel in 1925 opvallend gestegen vergeleken met 1915 (van één logementhouder in 1915 naar vijf in 1925).

¹⁵ Volkstellingen, 1920. In 1909 en 1930 lagen deze verhoudingen voor Rotterdam niet wezenlijk anders.

¹⁶ Lucassen, "“Toen zij naar Rotterdam vertrokken”".

Tabel 1 Herkomst logementhouders naar regio van geboorte, op basis van onderzoek in Bevolkingsregister Gemeente Rotterdam (GAR)

Regio:	Totaal Aantal (n=163)	%	1915 Aantal (n=87)	%	1925 Aantal (n=76)	%
Nederland	122	74,8	64	73,6	58	76,3
Rotterdam (incl. regio)	35	21,5	17	19,5	18	23,7
Zuid-Holland	29	17,8	14	16,1	15	19,7
Noord-Brabant	13	8,0	7	8,0	6	7,9
Gelderland	11	6,7	5	5,7	6	7,9
Zeeland	7	4,3	4	4,6	3	3,9
Nederland overig	27	16,6	17	19,5	10	13,2
Buitenland	41	25,2	23	26,4	18	23,7
China	12	7,4	2	2,3	10	13,2
België	9	5,5	7	8,0	2	2,6
Duitsland	8	4,9	5	5,7	3	3,9
Griekenland	4	2,5	3	3,4	1	1,3
Buitenland overig	8	4,9	6	6,9	2	2,6

De logementhouders weken niet alleen wat betreft geboorteregio af van het algemene Rotterdamse beeld, maar ook wat betreft hun kerkelijke gezindte. Zo was in 1915 ruim 40 % van de logementhouders katholiek. In 1925 was dit gedaald tot 33 %, wat te maken had met de teruglopende instroom uit katholieke herkomstgebieden als Noord-Brabant en België. Het aandeel katholieken onder logementhouders bleef hiermee echter ruim boven dat van de rest van de Rotterdamse bevolking, waar slechts zo'n 25 % katholiek was. Naast het hoge aantal katholieken valt ook het relatief hoge aandeel evangelisch-luthersche logementhouders in 1915 op (5,7 %, vergeleken met 1,8 % voor de gehele Rotterdamse bevolking in 1920) en tevens het hoge aandeel boeddhistische logementhouders in 1925 (5,3 %, tegen een vrijwel verwaarloosbaar percentage van de gehele Rotterdamse bevolking). Deze verhoudingen waren sterk gerelateerd aan de veranderende samenstelling van de buitenlandse logementhouders in Rotterdam – de evangelisch-luthersche logementhouders waren voornamelijk van Duitse afkomst, terwijl de boeddhistische logementhouders allemaal Chinezen waren.

Het aandeel van logementhouders dat in het buitenland was geboren werd tussen 1915 en 1925 iets kleiner (van 26,5 % in 1915 naar 23,5 % in 1925), maar was vergeleken met het totale aandeel buitenlanders dat in Rotterdam woonde zeer hoog. Opvallend is daarbij dat het aandeel buitenlanders onder de totale bevolking van Rotterdam tussen 1909 en 1930 juist iets steeg: van 1,8 % naar 2,8%.¹⁷ De meeste buitenlandse vestigingsmigranten, tijdelijke (arbeids)migranten en logementhouders in Rotterdam waren afkomstig uit Duitsland. Verder waren zowel migranten als logementhouders vaak afkomstig uit België, Groot-Brittannië, Scandinavië en Oost- en Midden-Europese landen.¹⁸ In 1915 vestigden tevens enkele logementhouders uit Griekenland zich op Katendrecht. In 1925 was dit beeld sterk gewijzigd

¹⁷ Volkstellingen, 1920. Voor 1909 en 1930 lagen deze verhoudingen niet wezenlijk anders. Opvallend is ook de overeenkomst met de uitkomsten van de volkstelling van 1877, zoals aangehaald in Lucassen, 'Toen zij naar Rotterdam vertrokken'.

¹⁸ Volkstellingen, 1920. De Duitse en Belgische logementhouders waren op een enkeling na overigens al langere tijd woonachtig in Rotterdam: hun aanwezigheid lijkt weinig te maken te hebben met de oorlog.

en kwam de herkomst van de buitenlandse logementhouders minder overeen met het algemene beeld van buitenlandse migranten in Rotterdam. Het aantal Europese logementhouders was in 1925 zeer fors geslonken, terwijl, zoals reeds eerder werd opgemerkt, het aantal logementhouders uit China (Hong Kong en Kanton) zeer sterk gestegen was.

Chinese logementhouders

De verschuivingen bij de buitenlandse logementhouders in Rotterdam in de periode tussen 1915 en 1925 hadden alles te maken met de ontwikkelingen in de zeevaart, waar in de jaren '20 in toenemende mate gebruik werd gemaakt van Chinese zeelieden. De Chinese logementhouders die hen van onderdak voorzagen, vormden een duidelijk afgebakende groep die zich richtte op een specifiek eigen netwerk van Chinese zeelieden in Rotterdam. De afwezigheid van Chinese logementhouders in 1915 is illustratief voor het nog vrij beperkte aantal Chinese zeelieden op de koopvaardij in Rotterdam in deze jaren. De internationale zeeliedenstaking van 1911, waarbij een aantal Chinese zeelieden werd gebruikt als stakingsbrekers, is vaak aangewezen als het begin van grootschalige rekrutering van Chinezen op de Nederlandse vloot. Toch deed de Chinese zeeman pas tegen het einde van de jaren '10 in grotere getale zijn intrede op het Rotterdamse deel van de Nederlandse koopvaardij en dat is duidelijk terug te zien in de vestiging van Chinese logementhouders te Rotterdam.¹⁹

De opkomst van Chinese logementhouders te Rotterdam was sterk gerelateerd aan de opkomst van Chinese zeelieden. Dit roept enige vragen op over de verhouding tussen deze twee migrantengroepen. Uit enig prosopografisch onderzoek valt op te maken dat de Chinese logementhouders zich duidelijk van de zeelieden onderscheidden. De migratie van Chinezen naar het buitenland, en met name naar het Westen, was een mannelijke aangelegenheid: zowel de zeelieden als de Chinese logementhouders waren uitsluitend mannen. In tegenstelling tot de zeelieden waren de logementhouders echter geen *ongehuwde* mannen: vijf van de acht Chinese vergunninghouders hadden zich als gehuwd opgegeven. Bij de overige drie was de huwelijks status niet ingevuld, wat wil zeggen dat zij evenmin als ongehuwd stonden geregistreerd. Sommigen van de gehuwde logementhouders hadden China overigens wel als ongehuwde mannen verlaten, zoals San Young Choy (geboren: 1883 te Hong Kong) die in 1923 uit Marseille overkwam met zijn vrouw Rosa Marguerite Morana. Logementhouder Ah Hui Tchai (geboren: 1888 te Hong Kong) was in 1920 vanuit Hong Kong naar Rotterdam gekomen waar hij in 1921 trouwde met de Egmondse Neeltje Dekker.²⁰

De Chinese logementhouders waren op het moment van hun aankomst in Rotterdam niet meer als jong te kwalificeren. De jongste onder hen waren rond de 30 jaar, twee waren 40 en één was zelfs 54 (van twee anderen is geen geboortedatum bekend). Belangrijk is tevens dat in het bevolkingsregister slechts één Chinese logementhouder eerder als 'zeevarende' geregistreerd stond. Voor de rest stonden drie Chinese logementhouders voorheen geregistreerd als eethuishouder en één als boekhouder. Ofschoon de Nederlandse ambtenaren van deze Chinese migranten minder gegevens noteerden – vermoedelijk door communicatieproblemen, die er tevens toe leidden dat voor- en achternamen regelmatig omgedraaid waren, of anders gespeld – werden de basisgegevens wel geregistreerd (naam, geboorteda-

¹⁹ Van Rossum, 'Hand aan Hand (Blank en Bruin)', 38-43, 77-86.

²⁰ GAR, Bevolkingsregister.

tum en -plaats, beroep). Uit deze summierse gegevens kan met enige zekerheid worden afgeleid dat de meeste Chinese logementhouders niet uit maritieme beroepen afkomstig waren, maar uit een soort Chinese ondernemersstand van eethuis- en logementhouders (‘boardinghousemasters’). Alle Chinese logementhouders waren geboren in de typische Chinese emigratieregio’s Kanton en Hong Kong.²¹ De meeste van hen hadden bij de gemeentelijke administratie aangegeven dat zij ook direct uit die plaatsen naar Rotterdam gekomen waren, hoewel enkele van hen via Marseille en Amsterdam naar Rotterdam waren vertrokken.

Oud-zeelieden?

Naast de etnische niche van Chinese logementhouders, die zich richtten op Chinese zeelieden, waren in Rotterdam nog verschillende andere groepen logementhouders en (arbeids)migranten actief. Zeelieden zullen voor de logementhouders een belangrijke klantengroep zijn geweest en, zoals gezegd, zouden we kunnen verwachten dat deze verwevenheid tussen de twee beroepsgroepen terug te zien is in de (gemeenschappelijke) herkomst: logementhouders zouden vaak oud-zeelieden zijn geweest. Aan de hand van de beroepsgegevens uit het bevolkingsregister is het mogelijk om inzicht te krijgen in de achtergrond van de Rotterdamse logementhouders, omdat daarin onder meer gegevens zijn terug te vinden over de eerdere beroepen.²² In tabel 2 is een indeling gemaakt op basis van het vorige beroep van logementhouders.²³ Voor in totaal 100 vergunningaanvragers was het mogelijk om het beroep beoefend vóór het logementhouderschap te bepalen (95 mannen en vijf vrouwen).²⁴

21 Voor één logementhouder stond de geboorteplaats Ksantong genoteerd, waarmee vermoedelijk verwezen wordt naar Kanton.

22 Als we de instroom uit eerdere beroepen willen analyseren moet allereerst het logementhoudersberoep worden geïdentificeerd. Een directe vermelding van het beroep logementhouder maakt dit natuurlijk het gemakkelijkst. Van de 138 vergunningaanvragers met opgave van beroep (122 mannen en 16 vrouwen) had helaas slechts voor 62 vergunninghouders (45%) een vermelding van logementhouder als beroep. Bij 45 vergunninghouders (32%) was niet logementhouder vermeld, maar wel het nauw verwante en goed combineerbare beroep van kastelein, café- of bierhuishouder. Het is aannemelijk dat deze beroepen tegelijk uitgeoefend werden of dat er soms zelfs werd verwezen naar eenzelfde bundeling van werkzaamheden. Hetzelfde kan vermoedelijk gezegd worden voor het veel kleinere aantal pension- en hotelhouders en restaurant- en eethuishouders. Slechts 6% van de vergunninghouders had een vermelding van deze ondernemersberoepen in de horeca zonder eerdere of latere vermelding van een beroep als logementhouder of caféhouder. Opvallend is overigens dat 17% van de vergunninghouders helemaal geen vermelding had van een beroep als logementhouder of van een hierboven genoemd aanverwant beroep als horecaondernemer.

23 De verschillende beroepen zijn gecodeerd volgens de Historical International Standard Classification of Occupations (HISCO), zoals te vinden op <http://www.iisg.nl> of <http://historyofwork.iisg.nl>. De maritieme sector bestaat uit zeevarenden (982**, 981**), schippers (04217), stuurlieden (04230) en havenarbeiders (9712*). De sector horeca bestaat uit zelfstandige ondernemers in de horeca, waaronder pension- en hotelhouders (51020), restaurant- en eethuishouders (51030), logementhouders (51040) en café- en bierhuishouders (51050), én uit werknemers in de horeca (hier: 53*** en 21430) en wakers (58930). Verder zijn te onderscheiden de sectoren ‘werklieden en losse arbeiders’ (999**), ‘winkelhouders en kooplieden’ (410**), ‘handwerk- en ambachtlieden’ (7***, 8****, 95****) en ‘ambtenaren en kantoorwerkers’ (3****).

24 Doorgaans werd het eerst beoefende beroep keurig op de regel vermeld. Dit werd bij verandering van beroep doorgestreept en het nieuwe beroep werd daarboven vermeld. Bij meerdere beroepswisselingen ontstaat op deze wijze een lijstje van doorgestreepte beroepen, waarvan de volgorde met een redelijke mate van nauwkeurigheid is vast te stellen – hierbij moet worden aangetekend dat dit moeilijker (zoniet onmogelijk) wordt naarmate het aantal beroepswisselingen stijgt, omdat de beroepen dan steeds wanordelijker en slechter leesbaar werden aangetekend op de gezinskaart.

Afb. 4 Binnenvaartschip op de Delftsevaart. Rond de Delftsevaart en het Haagseveer zaten veel logementen. Maker onbekend, vermoedelijk rond 1900. Foto: Gemeentearchief Rotterdam, Fotocollectie, PBK 8009.

Voor 1915 blijkt dat een aanzienlijk deel van logementhouders – vrijwel allemaal mannen – een maritieme achtergrond had: bijna 30% van de logementhouders was afkomstig uit een beroep als zeevarende. Wanneer we de havenarbeiders hier bij rekenen, zien we dat ruim 35 % uit een maritiem beroep instroomde. De logementhouders afkomstig uit een beroep in de zeevaart (de grote vaart) vormden in 1915 duidelijk een tamelijk internationaal gezelschap: vijf van de veertien oud-zeevarenden waren geboren in het buitenland (Duitsland, Noorwegen, Rusland, Griekenland). Deze Europese logementhouders hadden – in tegenstelling tot de Chinese logementhouders – vaak dus wel een achtergrond als zeevarende. Het is waarschijnlijk dat deze Europese oud-zeevarenden zich vooral richtten op streekgenoten – wat wel weer in overeenstemming is met de Chinese logementhouders.

Naast de zeevaart blijkt ook de binnenvaart een belangrijke sector: een deel van de logementhouders had namelijk een verleden als binnenvaartschipper. Zij waren in 1915 vooral afkomstig uit Nederland (Friesland, Overijssel, Zeeland, Zuid-Holland). Deze banden tussen de binnenvaart en de logement- of caféhouderij kan verklaard worden door de wijze waarop binnenvaartschippers hun lading verkregen, namelijk in café's of herbergen door tussenkomst van scheepsbevrachters, die vaak tegelijk als kroegbaas werkzaam waren.²⁵ Niet alleen de lading, maar mogelijk ook de benodigde losse werkkrachten werden daar door tussenkomst van de café- en logementhouder (tevens scheepsbevrachter) aangeworven.

Tabel 2 Voorgaand beroep logementhouders, op basis van onderzoek in GAR

Sector	Totaal Aantal	%	1915 Aantal	%	1925 Aantal	%
Maritieme sector totaal	29	29	17	35,4	12	23,1
Zeevarenden, schippers	23	23	14	29,2	9	17,3
Bootwerkers, havenarbeiders	6	6	3	6,3	3	5,8
Horeca sector totaal	19	19	9	18,7	10	19,2
Ondernemers (incl. log.houders)	8	9	6	12,5	2	3,8
Werknemers (chefs, bedienden)	8	8	2	4,2	6	11,5
Wakers	3	3	1	2,1	2	3,8
Losse werklieden, arbeiders	15	15	5	10,4	10	19,2
Winkelhouders, kooplieden	14	14	8	16,7	6	11,5
Handwerk- en ambachtlieden	10	10	3	6,3	7	13,5
Ambtenaren, kantoorwerkn.	4	4	4	8,3	2	3,8
Overige	9	9	2	4,2	5	9,6
Totaal	100		48		52	

Deze maritieme groep laat voor de jaren 1915 en 1925 een duidelijke verschuiving zien. Het totale aandeel van logementhouders dat was overgestapt uit een zeevarend beroep was in 1925 fors afgenomen in vergelijking tot 1915 (van 35% naar 23%, in het bijzonder de zeevarenden en schippers: van 29% naar 17%). Opvallend is met name de sterke afname van de instroom vanuit het schippersberoep: in 1925 waren er bijna geen vergunningaanvragers meer met een schippersverleden. Opvallend is de toename van het aandeel logementhouders die werkzaam waren geweest als zeevarenden op de grote vaart en geboren waren in Rotterdam en Zuid-Holland: in 1925 waren dit maar liefst vijf van de negen (maritieme) vergunningaanvragers. In 1925 was van de groep oud-zeevarenden nog maar slechts één vergunninghouder geboren in het buitenland, wat gerelateerd moet worden aan de zeer sterke opkomst van Chinese logementhouders – die vaak als ondernemer naar Rotterdam kwamen en geen zeevarende waren geweest.

Vrouwen (van zeelieden?)

De Rotterdamse logementhouders van Europese afkomst hadden dus voor een deel een achtergrond in de maritieme sector – in ieder geval meer dan de Chinese logementhouders. Toch vormde deze ‘maritieme groep’ duidelijk een minderheid, maar het zou zeer goed mogelijk kunnen zijn dat juist de zeemansvrouwen een belangrijke rol vervulden als bemiddelaars en logementhoudsters, zoals dit tevens bekend is voor de vroegmoderne tijd.²⁶ Ook in de 20ste eeuw blijkt een aanzienlijk deel van de logementhouders in Rotterdam vrouw te zijn geweest. Hoewel de logementhouders voor het grootste gedeelte mannen waren (65,5% in 1915; 85,5% in 1925), was in 1915 maar liefst 34,5% vrouw.²⁷ In 1925 was het aandeel vrouwen overigens duidelijk minder geworden: het was gedaald tot slechts 14,5%. Zoals zichtbaar is in tabel 3 waren de meeste logementhoud(st)ers op het moment van hun vergun-

²⁵ F.M.M. de Goey, *Historische bedrijfsarchieven. Zee-, binnen-, luchtvaart en hulpbedrijven van het vervoer. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993) 27-28, 36.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Van Alphen, ‘The female side’ en Van den Heuvel, ‘Bij uijtlandigheijt’.

²⁷ In 1915 was het totaal aantal mannen 57, vrouwen 30.

ningaanvraag gehuwd of weduwnaar. Vooral in 1915 was het logementhoudersberoep voor gehuwde vrouwen en voor weduwen een manier was om in de levensbehoeften te voorzien. Waren dit dan misschien de zeemansvrouwen en -weduwen, die met hun logementen de huisvesting en rekrutering voor de vele duizenden zeelieden in Rotterdam verzorgden?

Voordat we gaan kijken naar de mogelijke band tussen de uitoefening van het logementhoudersvak door vrouwen en de uitoefening van een maritiem beroep door de echtgenoot, moeten we ingaan op de vraag of de geregistreerde vergunninghoud(st)er ook de daadwerkelijk logementhoud(st)er was. Vooral bij de werkverdeling tussen gehuwde mannen en vrouwen is dit vaak lastig te beoordelen. Twee constateringingen betreffende de gegevens in het bevolkingsregister zijn daarbij van belang. Ten eerste was bij een groot aantal vrouwelijke vergunninghouders geen beroep geregistreerd en ten tweede stond bij een aantal vrouwen waarvan wel een beroep stond aangetekend niet altijd het beroep logementhouder genoteerd. Van de vrouwelijke vergunningaanvragers waarvoor wél een opgave van beroep was gegeven in het bevolkingsregister (zestien in totaal) stond bij veertien vrouwen een zelfstandig horecaberoot genoteerd dat kan wijzen op het logementhouderschap. Voor vier van deze vrouwen was het beroep logementhoudster geregistreerd en bij tien vrouwen werden aanverwante beroepen vermeld als caféhoudster, bierhuishoudster of koffiehuishoudster. Deze vrouwen waren dus blijkbaar zelf werkzaam als logementhoudster.

Tabel 3 Huwelijkse staat logementhouders, op basis van onderzoek in GAR

Huwelijkse staat	Geslacht	Aantal 1915	%	Aantal 1925	%
Gehuwd	m	39	44,8	54	71,1
	v	20	23	3	3,9
Ongehuwd	m	9	10,3	6	7,9
	v	3	3,4	3	3,9
Weduwnaar/weduwe	m	4	4,6	2	2,6
	v	7	8	3	3,9
Alleenstaand	m	4	4,6	2	2,6
	v				
Leeg	m	1	1,1	3	3,9
	v				

Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat de logementhoudsters zonder of met een andere beroepsvermelding niet werkzaam waren als logementhoudster. Naast de mogelijkheid dat het beroep van logementhouder in bepaalde gevallen gewoon niet geregistreerd werd (omdat iemand bijvoorbeeld in hoofdzaak een ander beroep bleef uitoefenen), zou een mogelijkheid kunnen zijn dat de vergunning om bepaalde redenen op naam van de partner was gezet.²⁸ Ook bij mannelijke vergunninghouders werd regelmatig een beroep vermeld dat

28 Aangezien het selectiecriteria van de onderzochte groep een aanvraag voor een vergunning voor een logement in 1915 of 1925 is, zouden we mogen verwachten dat in het bevolkingsregister dit beroep ook daadwerkelijk stond vermeld. Van 15% van de vergunningaanvragers stond in het bevolkingsregister echter helemaal geen beroep vermeld. Interessant is dat van alle mannen een beroep was vermeld, terwijl het aantal vrouwelijke vergunningaanvragers zonder beroepsvermelding maar liefst 25 was van de in totaal 41 vrouwelijke vergunningaanvragers (61%). Vergeleken met de vrouwelijke beroepsopgaven bij huwelijksakten is het hier aangetroffen aandeel van 40% vrouwen mét beroepsopgave twee maal zo hoog als het gemiddelde, zoals dat gegeven wordt in: E. Walhout en F. van Poppel, ‘“De vermelding des beroeps: eene ijdele formaliteit?” Twee eeuwen vrouwelijke beroepsarbeid in Nederlandse huwelijksakten’, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 29 (2003) 301-332. Hierbij moet natuurlijk wel benadrukt worden dat het hier selectie betreft van ‘werkende

niet verwees naar het logementhoudersschap: van de 122 mannelijke vergunninghouders werd voor 22 (18%) een ander beroep vermeld.

Opvallend is dat van de 25 vrouwelijke vergunninghouders zonder geregistreerd beroep maar liefst vijf vrouwen een echtgenoot hadden die wel op enig moment geregistreerd stond als logementhouder. Daarbij hadden zeven andere vrouwen zonder beroepsopgave een echtgenoot die werkzaam was als zelfstandig ondernemer in een nauw verwant vak, zoals kroegbaas, kastelein, hotel- of eethuishouder. Dit hoeft echter geenszins te betekenen dat de man werkzaam was en de vrouw slechts in naam als vergunninghoudster geregistreerd stond. Het valt natuurlijk niet met zekerheid vast te stellen of de vrouwen op wier naam een logementvergunning stond geregistreerd ook daadwerkelijk als beheerder optraden, maar het lijkt wel waarschijnlijk dat op zijn minst een aanzienlijk deel van de vrouwelijke vergunninghoudsters werkelijk zelf actief was als logementhoudster.

De zelfstandigheid van vergunninghoudsters blijkt wanneer we kijken naar vrouwen die gehuwd waren met mannen die een beroep uitoefenden dat moeilijk te combineren viel met het onderhouden van een logement, zoals bijvoorbeeld uithuizige beroepen als zeeman, koopman en dergelijke. Zo was Anna Cornelia de Ridder (geboren te Lekkerkerk, 1872) waarschijnlijk zelfstandig werkzaam als logementhoudster, aangezien haar echtgenoot Jacobus de Bruijn (Lekkerkerk, 1867) actief was als koopman en later als proviandvaarder: beide beroepen vereisten een aanwezigheid elders dan het logement. Mogelijk werd Anna Cornelia ondersteund door één van haar vele kinderen (uiteindelijk zou zij negen kinderen krijgen).²⁹ Veelzeggend zijn ook de voorbeelden van vrouwen die het bedrijf schijnbaar moeiteloos overnamen bij het overlijden van hun man. Een voorbeeld hiervan was Sophia Hendrika Luns (geboren te Rotterdam in 1876), die gehuwd was met de Griekse logementhouder George Davis (geboren te Lankoda in 1866). George Davis, die in februari 1915 nog een vergunning had verkregen voor een logement op de Katendrechtselaan 16b, kwam in juni te overlijden. Sophia Hendrika vroeg vrijwel direct een vergunning aan voor de locatie Katendrechtselaan 16a en nam zijn activiteiten over. Een ander voorbeeld was de Brabantse Catharina de Veth (Oudenbosch, 1876), die enkele dagen na de dood van haar echtgenoot, de herbergier Nicolas van Rijsbergen (geboren te Hoeven in 1873), in januari 1925 een vergunning aanvroeg om op hetzelfde adres een logement te onderhouden.³⁰

Uit deze gegevens wordt niet alleen duidelijk dat logementhoudsters zelfstandig werkzaam konden zijn, maar wordt duidelijk dat er een sterke band bestond tussen het logementhoudersvak en andere ondernemersberoepen in de horeca. Alleen al van de 25 vrouwen zonder beroepsopgave hadden er maar liefst twaalf een echtgenoot die werkzaam was als ondernemer in de horeca (café, logement, eethuis). In plaats van de traditionele 'zeemansvrouw', zoals we deze kennen uit de vroegmoderne tijd lijkt hier vooral de 'ondernemersvrouw' naar voren te treden.

Toch waren de banden van vrouwelijke logementhouders met de maritieme sector niet

vrouwen' – of in ieder geval dat wordt verondersteld op basis van het feit dat zij een vergunning voor een logement hebben aangevraagd. De opgave van beroep (of de niet-opgave) door vrouwelijke vergunningaanvragers in 1915 is redelijk gelijk verdeeld wanneer we onderscheid maken naar huwelijksstatus: bij zowel gehuwde, ongehuwde en weduwe vrouwen was voor ruwweg eenderde een beroep vermeld. Overigens had bij de aanvragen van 1925 geen van de gehuwde vrouwen een opgave van beroep, maar daar kunnen vanwege het lage aantal vrouwelijke vergunningaanvragers in 1925 verder geen conclusies aan verbonden worden.

²⁹ GAR, Bevolkingsregister.

³⁰ Ibidem.

geheel afwezig. Een klein deel van de vrouwelijke vergunninghoudsters was daadwerkelijk gehuwd met een zeeman van de grote vaart (voor 1915 en 1925 in totaal slechts zes). Zo was Anna Maria den Hartog (geboren te Delfshaven in 1886) getrouwd met de Duitser Heinrich Kanskowski uit Bürgerwiesen (1881), die voer als ‘donkeyman’ en later vuurstoker was op de grote vaart.³¹ Anderen hadden via het beroep van de echtgenoot een meer indirecte band met de zeevaart. De man van de Zeeuwse Cornelia Zoetewei (Schore, 1874) was tussen zijn activiteiten als los werkmans enige tijd werkzaam als havenarbeider. Het verband tussen de beroepen van Cornelia en Marinus en de zeevaart wordt benadrukt door de beroepen van hun twee zoons: beiden werden matroos op de grote vaart. De in Rotterdam geboren vergunninghoudster Engelina Meiring (1876) had een echte varende familie, maar niet in de zeevaart: haar man, zoon en zwager waren allen werkzaam als binnenvaartschipper. Echtgenoot Willem Overwijk (geboren te Sloten in 1875) werd na zijn schipperstijd eveneens logementhouder in Rotterdam. Ook Maartje Leget (Leiden, 1885) was gehuwd met een kapitein van een binnenvaartschip en caféhouder, en zij vroeg vlak na zijn overlijden in 1925 een vergunning aan voor een logement te Rotterdam. Voor dit huwelijk was Maartje getrouwd geweest met een machinist op de Rijnvaart.³² Toch had voor de jaren 1915 en 1925 slechts een aantal van twaalf vrouwelijke logementhouders (op het totaal van 25 vrouwen zonder beroepsregistratie) op deze wijze een maritieme achtergrond – waarbij naast echtgenoten die werkzaam waren als zeevarenden op de grote vaart ook gedacht moet worden aan havenarbeiders, binnenvaartschippers of sleepbootschippers.

De traditionele ‘zeemansvrouw’ lijkt dus inderdaad van minder groot belang te zijn geweest dan verwacht en werd in de 20ste eeuw aangevuld door logementhoudsters, die getypeerd zouden kunnen worden als de ‘ondernemersvrouw’. De relatief grote groep van Noord-Brabantse migrantenvrouwen die in 1915 een vergunning aanvroegen laten – als aanvulling op de hierboven geschetste twee typen vrouwelijke ondernemers – nog een ander interessant beeld zien. In 1915 waren de regio’s Rotterdam en Noord-Brabant onder vrouwen sterk vertegenwoordigd als geboorteregio (50% onder vrouwen, 19% onder mannen).³³ Onder de logementhouders uit Noord-Brabant waren in 1915 maar liefst zes vrouwen tegen slechts één man. Deze Noord-Brabantse migrantenvrouwen waren bijna allemaal gehuwd en verhuisden vervolgens met hun echtgenoot naar de grote havenstad Rotterdam. Alleen Anna Maria Rasenberg was nog ongehuwd, toen zij op jonge leeftijd met haar ouders vanuit Made en Drimmelen naar Rotterdam vertrok. Kort na aankomst in Rotterdam trad zij in het huwelijk met Adrianus Koolen, geboren te Woensdrecht (Noord-Brabant). De andere uitzondering, Petronella Keunings, geboren in het Brabantse Moergestel, was wel gehuwd geweest, maar vertrok in 1910 (op 55-jarige leeftijd) als weduwe van Antwerpen naar Rotterdam. Het klassieke beeld van een zeemansvrouw gaat voor deze Noord-Brabantse logementhoudsters niet op, maar ook het tweede type, de vrouw van een logementhouder of zelfstandig horecaondernemer, lijkt slechts gedeeltelijk van toepassing op deze Noord-Brabantse migranten. Zo trouwde de Noord-Brabantse Rasenberg met Adrianus Koolen: een

31 ‘Donkeyman’ en vuurstoker waren zeevarende beroepen, die werden uitgevoerd in de machinekamer van stoomschepen.

32 GAR, Bevolkingsregister.

33 Van de logementhouders, die in 1915 een vergunning aanvroegen, waren 9 vrouwen en 10 mannen in Rotterdam geboren, terwijl 6 vrouwen en 1 man in Noord-Brabant geboren waren. In totaal maakt dit 15 vrouwen (op een totaal van 30 in 1915) en 11 mannen (op een totaal van 57).

los werkman, die pas later caféhouder werd. Anna Cornelia van Meer (Princenhage, 1867) was getrouwd met een onzelfstandige koperslager, die later een winkelier in chocola werd, terwijl Petronella van Lieshout (Uden, 1864) was getrouwd met een timmerman. Op deze afwezigheid van de twee typen logementhoudsters (‘zeemansvrouwen’ en ‘ondernemersvrouwen’) vormde eigenlijk alleen Johanna van den Broek (Etten Leur, 1877) een kleine uitzondering: zij was gehuwd met Marinus van Meer (Etten Leur, 1871), die werkzaam was als havenarbeider en later logementhouder werd.³⁴

Logementhouders en netwerken

Vrouwen traden regelmatig op als logementhouders, maar de wijze waarop zij zich tot de doelgroep van de logementen (migranten, zeelieden, reizigers) verhielden was niet volledig eenduidig. De vrouwen waren gedeeltelijk ‘zeemansvrouwen’, maar vaker nog ‘ondernemersvrouwen’ of de vrouwen van losse werklieden of arbeiders in ambachtsberoepen. Bij de mannelijke logementhouders bleek de band met de maritieme sector eveneens wel aanwezig, maar ook niet duidelijk overheersend. Een groot aantal logementhouders had helemaal geen band met de maritieme sector. Om te achterhalen wie deze logementhouders waren en vooral welke groepen of netwerken van hun diensten gebruik maakten, kunnen we het best kijken naar de herkomst en de voorgaande beroepen van de Rotterdamse logementhouders.

In tabel 2 zijn de voorgaande beroepen uiteengezet voor de 100 logementhouders voor wie dit te achterhalen viel. Een aanzienlijk deel van de logementhouders was afkomstig uit de horecasector, als zelfstandig ondernemer of werknemer. Het aantal logementhouders dat een hele carrière of voor langere tijd als zelfstandige horecaondernemer actief was, zou wel eens hoger kunnen zijn geweest dan uit deze tabel valt op te maken, omdat de logementhouders zonder voorgaand beroep niet zijn meegeteld – wat kan betekenen dat de café- of logementhouder altijd als zodanig actief is geweest, maar ook dat het eerdere beroep voor de gemeentelijke administrateurs onbekend is gebleven (bijvoorbeeld door migratie). De instroom vanuit een beroep uit de horecasector bleef voor de jaren 1915 en 1925 grofweg gelijk (bijna 20%).

Evenals bij de vrouwelijke logementhouders, die in veel gevallen gehuwd waren met horecaondernemers, blijkt ook bij de mannelijke logementhouders de band tussen de verschillende soorten horecaondernemingen erg sterk. Vergunninghouders voor logementen onderhielden tevens café’s, bierhuizen en restaurantjes. Het is een logische combinatie, die de belangrijke rol van deze logementhouders in (arbeids)migratiestromen nogmaals benadrukt. Door het onderhouden van cafés of soortgelijke gelegenheden kwamen logementhouders in contact met tijdelijke arbeidsmigranten en reizigers, die naast voedsel en vertier vaak ook op zoek waren naar werk en een voorlopig onderkomen. Zodoende kregen ondernemers toegang tot de verschillende netwerken van (arbeids)migranten. De moeilijkheid is dat we juist door het ontbreken van informatie over de klanten van logementhouders slechts met grote voorzichtigheid iets kunnen zeggen over de netwerken van migranten die werden bediend en over een eventuele gezamenlijke achtergrond van de logementhouders en de tijdelijke migranten.

De hoge instroom vanuit eerdere beroepen als los werkman, losse arbeider, en verschillende handwerk- en ambachtsslieden is in dit opzicht dan ook zeer interessant. De instroom

vanuit deze beroepen was met name in 1925 vrij groot: het gezamenlijke aandeel was in 1925 (32 %) verdubbeld in vergelijking met 1915 (16%).³⁵ De losse arbeiders zouden gedeeltelijk actief kunnen zijn geweest in de haven, maar het is niet erg waarschijnlijk dat dit werk hun hoofdkomen vormde – daarvoor werden in het bevolkingsregister namelijk expliciet beroepen als ‘loswerkmán’ en ‘havenarbeider’ gebruikt.³⁶ Naast deze logementhouders, die afkomstig waren uit handwerk, ambachten of los werk, was een aanzienlijk deel afkomstig uit een beroep als koopman of winkelhouder. Het aandeel van logementhouders afkomstig uit koopmansberoepen was in 1915 zo’n 17%. In 1925 was dit gedaald tot 11%.

De prominente aanwezigheid van deze beroepsgroepen (losse werklieden, ambachts- en handwerkslieden, kooplieden) onder de herkomstberoepen van logementhouders stelt ons voor de vraag of de Rotterdamse logementhouders zich nu wel zo nadrukkelijk richtten op de maritieme sector (zeelieden) en hoe de mogelijke band tussen logementhouder en klant in dit licht gezien zou moeten worden. Als we uitgaan van een sterke relatie tussen logementhouder en het netwerk aan ‘klanten’ zouden we kunnen redeneren dat dit leidt tot de conclusie dat de Rotterdamse logementhouders niet alleen grotendeels afkomstig waren uit andere sectoren dan de zeevaart, maar dat zij zich ook voor een aanzienlijk deel bezighielden met andere klanten dan de zeelieden. Dit zou betekenen dat naast de welbekende zeelieden ook andere groepen of netwerken van tijdelijke (arbeids)migranten in Rotterdam een belangrijke plaats innamen.

Een tweede, tegenovergestelde redenering die aan deze gegevens ontleend zou kunnen worden, is dat de band tussen logementhouder en klant wat betreft gemeenschappelijke achtergrond veel zwakker is dan verondersteld. De eerdere beroepen van logementhouders zeggen niet noodzakelijkerwijs iets over banden met – en ingangen tot – eventuele netwerken van arbeidsmigranten. Zeelieden zouden dan gewoon de belangrijkste klantengroep voor de Rotterdamse logementhouders kunnen zijn geweest en de overstap naar het logementhoudersberoep vanuit andere beroepsgroepen, zoals los werkmán, handwerksman en dergelijke, zou vooral gezien moeten worden als een poging van Rotterdammers en vestigingsmigranten tot opwaartse sociale mobiliteit – de overstap op het logementhoudersberoep ging vaak gepaard met een overgang van los, mobiel of onzelfstandig werk naar vast, zelfstandig werk.

Hoewel het belang van de maritieme sector zeker niet moet worden onderschat, lijkt de eerste redenering toch het meest waarschijnlijk. Veel van de logementhouders met een verleden als losse arbeider, handwerk- of ambachtsman waren afkomstig uit streken als Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg. Dit waren streken die betrekkelijk dichtbij Rotterdam lagen, waardoor het voor losse werklieden, timmerlieden, ambachtslui of reizende kooplieden mogelijk of zelfs aantrekkelijk was om tijdelijk hun werkterrein naar Rotterdam te verplaatsen. Gedurende het verblijf in Rotterdam werden deze tijdelijke migranten waarschijnlijk opgevangen in logementen die werden onderhouden door vroegere streek- of beroepsgenoten. De aanwezigheid van deze losse werklieden, kooplieden en handwerk- en

35 Het aandeel van losse arbeiders ging van 10% in 1915 naar 19% in 1925, en het aandeel handwerk- en ambachtslieden van 6% naar 13%. Zie tabel 3.

36 De aanwerving voor havenarbeiders vond overigens, net als voor losse arbeiders of werklieden, wel dagelijks plaats, maar tussen de beroepen zijn voldoende verschillen (in werkomgeving, benodigde vaardigheden, werkgevers, etc.) om hier een duidelijk onderscheid te maken. Dit werd in de bevolkingsregistratie overigens gedaan door het subtiële verschil tussen ‘loswerkmán’ en ‘los werkmán’.

ambachtslieden wordt bevestigd door enkele losse berichten over veroordelingen van gas-ten van logementen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*.³⁷ Zo werd in oktober 1925 een glazenwasser ‘zonder vaste woon- of verblijfplaats’ veroordeeld voor een diefstal, die hij gepleegd zou hebben in het logement aan de Leuvehaven waar hij verbleef. Enkele andere berichten maken meldingen van bezoekers die werkzaam waren als rondtrekkende kooplieden, losse werklieden en een schildersknecht.³⁸

Inpakken en wegwezen

Het arbeidsverleden van de Rotterdamse logementhouders maakt duidelijk dat het beroep van logementhouder vaak een stap was in de persoonlijke levensloop of carrière. Dat het logementhoudersvak geen beroep voor het leven was, wordt ook duidelijk wanneer we kijken naar de uitstroom van de Rotterdamse vergunninghouders uit het logementhoudersberoep. De verschillende levenslopen van de vergunningaanvragers laten de ‘carrièrepaden’ soms op veelzeggende wijze zien. Zo begon Willem Kramer (Brouwershaven, 1875), nadat hij een gevangenisstraf had uitgezeten, bij zijn aankomst in Rotterdam in 1895 als los werkman. Na werkzaam te zijn geweest als varensgezel werd Willem bierhuishouder en in februari 1915 vroeg hij een logementvergunning aan voor Leeuwenstraat 31. In mei van hetzelfde jaar gaf Willem Kramer zijn vergunning alweer op. Na zijn tijd als ondernemer in de horeca (bierhuishouder, logementhouder) was hij afwisselend werkzaam als ketelbikker en stoker. De Rotterdammer Jan Mulder (1880) keerde in 1907 vanuit Bussum terug naar Rotterdam. Hier klom hij binnen de horecasector op van kelner naar kastelein, tot uiteindelijk caféhouder. In november 1925 vroeg hij een vergunning aan voor het onderhouden van een logement, maar Jan hield het met zijn logement niet lang vol. Eind januari 1926 werd de vergunning ‘ambts-halve afgeschreven’ en Jan Mulder zou weer terugkeren naar het beroep van kelner. Adrianus van Sluis (IJsselmonde, 1881) vertrok in 1910 vanuit zijn Zuid-Hollandse geboorteplaats naar Rotterdam om daar logementhouder te worden. Dit beroep zou hij inruilen voor het vak van koopman, om in 1925 ‘verlofhouder’ te worden. Adrianus hield zijn logement van mei 1925 tot september 1926 open en ging daarna verder als koopman.

Tabel 4 Later beroep logementhouders, op basis van onderzoek in GAR

	Totaal	%	Aantal 1915	%	Aantal 1925	%
Winkelhouders en kooplieden	13	23,6	9	32,1	4	14,8
Horecaondernemers	5	9,1	4	14,3	1	3,7
Losse arbeiders	8	14,5	4	14,3	4	14,8
Zeevarenden	10	18,2	4	14,3	6	22,2
Havenarbeiders	3	5,5	2	7,1	1	3,7
Horecawerknemers	4	7,3	0	0,0	4	14,8
Overig	12	21,8	5	17,9	7	25,9

³⁷ Deze berichten zijn gevonden aan de hand van een korte steekproef in de historische krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek, te vinden op de website <http://www.kb.nl/kranten>. Deze krantenberichten (en mogelijk ook de stukken van de rechtszaken zelf) blijken een interessante bron voor verdere informatie over de bezoekers van logementen. Een andere mogelijkheid zijn de ‘nachtlijsten’ die in sommige gemeenten zijn bijgehouden en waarin door logementhouders de namen en gegevens werden bijgehouden van personen die in het logement verbleven.

³⁸ Citaat: ‘Diefstal’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (vrijdag 2 oktober 1925); ‘Gemengde berichten’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (maandag 13 oktober 1919); ‘Gemengde berichten’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (maandag 15 augustus 1921); ‘Straatroof’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (donderdag 2 november 1922).

Voor veel vergunningaanvragers lijkt het beroep van logementhouder een stap voorwaarts te zijn geweest. Werknemers in horeca en losse arbeiders konden de overstap maken naar een zelfstandig beroep. Voor schippers, stokers, matrozen en andere zeevarenden was het vooruitzicht van een beroep aan land waarschijnlijk erg belangrijk. Tegelijkertijd was het voor velen ook een tijdelijk beroep. Voor 132 vergunningen kon aan de hand van een vermelde einddatum in het vergunningenboek de bedrijfsduur worden uitgerekend: gemiddeld 874 dagen, bijna tweeëneenhalf jaar. Voor vijftien andere vergunningen kon door eventuele vermeldingen van een sterfdatum of vertrekdatum op de gezinskaart een geschatte bedrijfsduur berekend worden. Inclusief deze vergunningen kwam de gemiddelde bedrijfsduur (voor de 147 vergunningen) neer op 974 dagen. De gemiddelde bedrijfsduur van logementen was daarmee niet lang. Mogelijk zal een deel van de logementhouders na het vervallen van een vergunning of een logement een nieuwe vergunning voor een ander logement aanvraagd hebben. Echter, een aanzienlijk deel stopte hierna met het logementhoudersberoep. Op basis van 55 vermeldingen van een beroep ná het logementhouderschap krijgen we een indruk van de verschillende sectoren waarin logementhouders uitstroonden. Een deel bleef werkzaam als ondernemer in de horeca, maar velen keerden weer terug naar hun oude beroep, als zeevarende, havenarbeider, loswerkmán, of een beroep dat daaraan verwant was. Misschien was het beroep van logement- en caféhouder minder lucratief dan voorzien, was het beroep toch minder aantrekkelijker dan het vooraf had geleken of bleek het een moeilijke taak om de benodigde banden te onderhouden met de 'klanten', zoals tijdelijke werklíeden, zeelíeden en reizigers.

Tabel 5 Regio's van vertrek logementhouders, op basis van onderzoek in GAR

Vertrokken naar	Aantal	%
Zuid-Holland	29	46,8
Noord-Holland	5	8,1
Noord-Amerika	4	6,5
België	4	6,5
Noord-Brabant	4	6,5
Zeeland	2	3,2
Utrecht	2	3,2
Duitsland	2	3,2
Gelderland	2	3,2
Overig	8	12,9

Van 63 vergunninghouders (38% van de 163) is bekend dat zij uit Rotterdam vertrokken op enig moment na hun logementhouderschap. Van alle verschillende regio's in Nederland en het buitenland waarheen de logementhouders verhuisden was Zuid-Holland het populairst: bijna de helft vertrok naar een andere gemeente in de provincie. Een redelijk deel van deze vertrekkers was ook geboren in Zuid-Holland, in totaal elf van de 29 (exclusief in Rotterdam geboren). Dit betekent echter dat ook behoorlijk veel logementhouders die niet geboren waren in Zuid-Holland hierheen verhuisden. Den Haag (tien) en Schiedam (vijf) waren belangrijke bestemmingen. Daarbij moet worden aangetekend dat de bestemming Den Haag in een aantal gevallen (drie) geen vrijwillige verhuizing was, maar te maken had met plaatsing in de strafgevangenis aldaar. Dit gebeurde met de Rotterdammer Cornelis

Lambertus Keijzer (1879) die in 1930 werd veroordeeld. Ook Franciscus Goveninus Luciën Gijsbertus de Ruijter (geboren te Kralingen, 1890, in 1927 veroordeeld) en Dirk Hendrik Weijmarshausen (Arnhem, 1865, veroordeeld in 1932) kwamen op deze wijze in Den Haag terecht.³⁹ We hebben zodoende veel aspecten gezien van de wereld van arbeidsmigranten, reizigers, zeelieden en vooral logementhouders. Het was een wereld die werd gekenmerkt door mobiliteit, bemiddeling en tijdelijkheid.

Conclusie

Logementhouders in het Rotterdam van de jaren '10 en '20 van de 20ste eeuw vervulden een belangrijke rol in de opvang, de informatievoorziening en het verzorgen van werk voor de vele (tijdelijke) migranten die de levendige havenstad aandeden. Zij concentreerden zich in de wijken rond de Rotterdamse havens, zoals het oude centrum, Feijenoord, het Noorderland en Katendrecht. In dit artikel is onderzocht wie deze logementhouders waren en hoe zij zich verhielden tot hun klanten, oftewel hoe logementhouders hun intermediaire functie konden vervullen tussen migranten en de stedelijke omgeving.

Allereerst hebben we de Chinese logementhouders gezien, die zich richtten op Chinese zeelieden. Deze Chinese logementhouders kwamen in de jaren '20 naar Rotterdam en hadden over het algemeen geen achtergrond als zeevarende. Andere niet-Nederlandse, meest Europese zeelieden werden vooral bediend door logementhouders van Europese herkomst, die gedeeltelijk wel een verleden als zeevarende hadden. Onder de Nederlandse (mannelijke) logementhouders bevond zich eveneens een deel met een verleden als zeevarende of havenarbeider. Sommige vrouwelijke logementhoudsters hadden een echtgenoot met een beroep als zeevarende of met een ander maritiem beroep. Naast de zeevaart bleek ook de binnenvaart sterk met het logementhoudersvak verbonden te zijn geweest: vooral in 1915 waren verschillende logementhoud(st)ers afkomstig uit beroepen op de binnenvaart of hadden familie die in deze sector werkzaam was.

Tot zover leken de bevindingen te voldoen aan een vertrouwd, klassiek beeld van het logementhoudersvak in Rotterdam dat vrijwel volledig verweven was met de zeevaart, zoals we dit kennen uit de teksten van Brusse en de wetenschappelijke literatuur voor de vroegmoderne tijd. De oud-zeevarenden en de zeemansvrouwen vormden echter duidelijk een minderheid onder de logementhouders van de 20ste eeuw. De band met de maritieme sector was niet zo sterk als verwacht. Dit kan twee dingen betekenen. Ofwel de band tussen de logementhouders en de netwerken die zij bedienden was minder krachtig en minder noodzakelijk dan aanvankelijk is verondersteld, ofwel verschillende Rotterdamse logementhouders richtten zich naast de zeelieden ook op andere (arbeids)migranten.

We hebben gezien dat logementhouders op verschillende manieren in contact konden proberen te komen met hun doelgroep. Soms maakten zeeliedenwerfers en logementhouders gebruik van advertenties, maar veel vaker nog onderhielden logementhouders ook een café, eet- of bierhuis. Een aanzienlijk deel van de vrouwelijke logementhoudsters was gehuwd met een ondernemer in het horeca- of logementhoudersbedrijf. Dit wijst op de actieve houding die deze mannen én vrouwen innamen ten opzichte van hun 'klanten': ze zorgden niet alleen voor een slaapplek, maar ook voor vertier, werk en andere zaken. Cafés en eethuizen konden fungeren als 'uithangbord' of contactpunt met (arbeids)migranten.

De band tussen logementhouder en klant lijkt in de strategie van de logementhouder niet volledig verwaarloosd te mogen worden. Dat de band tussen logementhouder en migranten wel dergelijk sterk was, zou kunnen worden opgemaakt uit het feit dat vrijwel alle logementhouders zelf migrant waren: maar liefst 80 % was geboren buiten Rotterdam. Naast de maritieme sector en de horeca was een groot deel van deze logementhouders afkomstig uit beroepen als los werkman, handwerk- of ambachtsman en koopman. Dit waren beroepen die door tijdelijke migranten vanuit de omliggende provincies uitgevoerd konden worden en waarvan we vermeldingen aantreffen in de berichten over Rotterdamse logementen in het begin van de 20ste eeuw. Een groot deel van de logementhouders keerde later weer terug naar het voorgaande beroep, wat eveneens een aanwijzing kan zijn voor het voortbestaan van bepaalde netwerken op basis van een gemeenschappelijke (beroeps)achtergrond.

De vraag of men 'goed scheepsvolk noodig' had, wijst zodoende niet alleen op de aanbieders en afnemers van scheepsvolk, of op de intermediaire rol van Rotterdamse logementhouders. Het vraagteken achter deze zin kan ook wijzen op de vraag of het wel alleen om scheepsvolk ging dat in Rotterdam nodig was: wie waren nu precies die mensen die de Rotterdamse logementen aandeden en waardoor konden de Rotterdamse logementhouders ten opzichte van deze personen hun intermediaire rol vervullen? De vraag wie de Rotterdamse logementhouders aan het begin van de 20ste eeuw waren, is met dit artikel voor een deel beantwoord. Voor een goede beantwoording van de volgende vragen is verder onderzoek nodig.

Tijdschrift *Holland* zoekt eindredacteur

De jonge en alleen al daarom enthousiaste redactie zoekt voor de komende jaargang een energieke collega om, na ingewerkt te zijn door de huidige eindredacteur in de eerste helft van 2008, vanaf het najaar zelfstandig de eindredactie van tijdschrift *Holland* te voeren.

Hij of zij moet beschikken over een goed taalgevoel en over genoeg accuratesse, ijver en tact om voor ieder nummer de mede-redacteurs, de auteurs, de uitgever en niet te vergeten de lezers met een foutloze en mooi verzorgde uitgave tevreden te stellen.

Ben je nauwkeurig, heb je plezier in taal, heb je gevoel voor opmaak en vormgeving, ga je graag met mensen om, wil je je nader verdiepen in het uitgeversvak en heb je graag het laatste woord? Meld je dan aan bij de voorzitter van de redactie: Dirk Damsma (d.damsma@uva.nl). Je kunt hem ook vragen om meer informatie.

De Archievenman

De Archievenman in de houding: het Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Archieven worden tegenwoordig goed beveiligd. Nadat het Amsterdamse stadsarchief een van zijn pronkstukken kwijtraakte, werd een beveiligingsdienst ingesteld op de studiezaal en mag er alleen nog maar op kleine kladblokken met potlood geschreven worden. Dit alles valt echter in het niet bij de beveiliging van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie, waar de bezoeker halt dient te houden bij een slagboom, vervolgens doorverwezen wordt naar een heuse wachtcommandant die het identiteitsbewijs (niet vergeten!) in bewaring neemt in ruil voor een toegangspas. Maar goed, dit onderzoeksinstituut annex archiefinstelling is dan ook gevestigd op het terrein van de Alexanderkazerne in Den Haag. In de directe nabijheid van de Waalsdorpervlakte, de plaats waar in de Tweede Wereldoorlog verzetsstrijders en na de oorlog oorlogsmisdadigers geëxecuteerd werden, bevinden zich tegenover elkaar twee uit de jaren dertig stammende militaire kazernes: de Frederik- en Alexanderkazerne. In de Alexanderkazerne zijn dan weliswaar geen militairen meer gelegerd, wel marcheren tijdens het bezoek van de Archievenman geregeld pelotons voorbij gewapend met geweer of sabel. In aanloop naar Prinsjesdag schijnt het op het kazerneterrein een drukte van belang te zijn als de diverse militaire eenheden hun bijdrage aan de opening van het parlementaire jaar voorbereiden.

Het Instituut voor Militaire Historie bestaat sinds 2005, toen het tot een fusie kwam tussen het Instituut Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, de Sectie Luchtmachthistorie van de Koninklijke Luchtmacht, het Instituut voor Maritieme Historie van de

Afb. 1 De Alexanderkazerne in Den Haag. Foto: Instituut voor Militaire Historie.

Afb. 2 De bibliotheek van het Instituut voor Militaire Historie. Foto: Instituut voor Militaire Historie.

Koninklijke Marine en het Bureau Marechausseehistorie van de Koninklijke Marechaussee. Het instituut is onder meer verantwoordelijk voor het geven van militair-historische adviezen aan Defensie, verzorgt onderwijs over de Nederlandse militaire geschiedenis en verricht onderzoek, ook naar recente militaire missies van Nederlandse defensieonderdelen. De collectie strekt zich uit van de Tachtjarige Oorlog tot nu.

Een bijzonder archief is dat van de Nederlandse hoge officier en staatsraad Th.F.J. Muller Massis. Als kapitein van de Generale Staf en militair attaché in Berlijn (1916-1920) heeft hij interessante verslagen bijgehouden over de internationale militaire ontwikkelingen en gebeurtenissen in de periode rond de Eerste Wereldoorlog. Vóór de oorlog inspecteerde Muller Massis in opdracht van de Nederlandse legerleiding enkele manoeuvres van het Franse leger. Erg happig waren de Fransen begrijpelijkerwijs niet om een Nederlandse militair inzicht te bieden in hun militaire aangelegenheden.

‘Het is mij meermalen voorgekomen dat minderen mij eenvoudig niet antwoordden op de meest onschuldige vragen; een onderofficier, die mij reeds een paar vragen beantwoord had, zei op eens: “Vous me demandez tout et il me semble que vous êtes officier étranger, et on n’aime pas ça ici. Maintenant je ne dis plus rien.” En hij zweeg verder, ook toen ik zei dat het mooi weer was!’

Een Belgische collega van Muller Massis werd wel met alle egards behandeld, tot ongenoegen van de Nederlandse officier. Tijdens de oorlog bezocht Muller Massis, die inmiddels naar Berlijn vertrokken was, verschillende keren het west- en oostfront – eind januari 1917 was hij enige dagen in Bulgarije en Roemenië – en het zuidelijke front, waar de Oostenrijks-Hongaarse legers tegen Italië vochten. Hij deed er nuttige ervaringen op. Zo adviseerde hij de Nederlandse legerleiding om in geval van oorlog stationsgebouwen niet in gebruik te nemen: de Franse luchtmacht voerde ’s nachts aanvallen uit op de stations die door de Duitsers gebruikt werden en gebruikte onderweg de spoorlijnen als oriëntatiepunt. Naast deze rapporten over zijn frontreizen bevat het archief een aantal mooie stafkaarten, waarop front-

lijnen, stellingen en troepenbewegingen zijn aangetekend. Een latere opvolger van Muller Massis in Berlijn was majoor G.J. Sas. Sas is de man die een dag voor de Duitse inval in Nederland de Nederlandse regering en legerleiding inlichtte over de voorgenomen Blitzkrieg: 'Marietje moet de volgende morgen vroeg geopereerd worden.' Aan dit alarmerende bericht van Sas ging een lange reeks van inlichtingen vooraf die zijn samengevat in het document: 'De waarschuwingen van de majoor G.J. Sas'. Telkens wanneer de Duitse legerleiding de A-dag – de dag van de aanval – verschoof, meestal wegens de weersomstandigheden, seinde Sas dit door naar Den Haag. Hier begon men aan diens inlichtingen te twijfelen. Achteraf bleek hij toch gelijk te hebben gehad. Sas overleefde de oorlog en trad als militair attaché aan in Washington. Hij kwam om het leven bij een vliegtuigongeluk in oktober 1948, zo blijkt uit een krantenknipsel in het archief.

De studiezaal waar al dit moois kan worden geraadpleegd is niet heel groot, maar het loopt ook niet storm. Aan twee grote tafels kunnen stukken worden geraadpleegd, de recente nummers van een breed scala aan militaire tijdschriften zijn uitgestald en tal van naslagwerken staan in open opstelling. Opvallend genoeg ontbreekt het grote geschiedwerk over de Tweede Wereldoorlog van Loe de Jong. De studiezaalmedewerkers blijken op hun kamer de populaire editie van dit *magnum opus* in bewaring te houden. Op de studiezaal staan ook vier computers, maar erg gebruiksvriendelijk zijn ze niet. De integratie van de catalogi van de defensie-eenheden in een goed doorzoekbare catalogus is nog niet voltooid en de website van het instituut kan alleen via een ingewikkelde omweg worden bereikt. De vriendelijke medewerkers van de studiezaal voeren de bezuinigingsdrift van het Ministerie van Defensie als excuus aan. Gelukkig kan de bezoeker thuis al enige voorbereidingen treffen: de collecties van het instituut staan op internet, in sommige gevallen inclusief een inventaris. De bibliotheekcatalogus en de foto- en filmdatabase zijn alleen op het instituut raadpleegbaar in verouderde catalogi. Er wordt hard gewerkt aan de digitalisering van de uitgebreide fotocollectie van het instituut. Voorlopig is echter alleen een deel van de collectie van de Marine online raadpleegbaar via www.maritiemdigitaal.nl.

In gebouw 204 bevindt zich, naast de studiezaal op de eerste verdieping, ook een keuken waar gratis koffie en thee genuttigd kan worden en een ruimte waar films uit het archief bekeken kunnen worden. De lunch kan worden gebruikt in een andere locatie op het kazerneterrein. Vergeet niet uw chipknip op te laden, met contant geld betalen is hier niet mogelijk. Het valt ten slotte aan te raden om voordat u naar Den Haag afreist contact op te nemen met het instituut, telefonisch of via het contactformulier op de website. De deskundige medewerkers van de studiezaal leggen dan de stukken die mogelijk bij uw zoekvraag aansluiten voor u klaar. En vergeet niet uw identiteitsbewijs weer op te halen, voordat u dit best bevaakte archief van Nederland verlaat.

Bereikbaarheid	● ● ● ● ○
Website	● ● ● ○ ○
Faciliteiten	● ● ○ ○ ○
Service	● ● ● ● ○

Bijzonderheden Het is raadzaam om uw komst telefonisch aan te kondigen. Vergeet niet een identiteitsbewijs mee te nemen, anders komt u het kazerneterrein niet op!

Verwijzingen

Archief Muller Massis, collectienummer 433

inv.nr. 1. Beknopt verslag van den Kapitein van den Generalen Staf T.F.J. Muller Massis, betreffende eene reis naar Frankrijk tot bijwoning van de aldaar in 1910 gehouden groote manoeuvres en van het spoorwegvervoer na afloop dier manoeuvres.

inv.nr. 12-13. Beknopt verslag van eene reis naar het westfront 28 Mei 1918-9 Juni 1918 en 18 October-25 October 1918.

Archief van het Nederlandse leger, collectienummer 418

inv.nr. 64 en 65. De waarschuwingen van de majoor G.J. Sas.

Adresgegevens

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

Alexanderkazerne, gebouw 204

Van Alkemadeaan 357

2597 BA Den Haag

Tel. 070-3165836

Website: <http://www.nimh.nl>

Openingstijden

Het archief is geopend van dinsdag tot en met vrijdag tussen 8.15 en 16.45u.

Tijdingen

De Hollanddag, start van een nieuwe traditie

Zaterdag 20 oktober 2007 organiseerde de Historische Vereniging Holland de eerste Hollanddag. In Leimuiden namen de glunderende vrijwilligers van twee trotste historische genootschappen de vernieuwde Hollandprijs en de eerste Aanmoedigingsprijs in ontvangst. Tijdingen was erbij en richt de schijnwerper op lokale historische verenigingen.

Hollandprijs nieuwe stijl

Vorig jaar besloot het bestuur van de Historische Vereniging Holland dat de Hollandprijs aan een nieuwe formule toe was. Sinds 1986 werd deze onderscheiding toegekend aan een persoon die in het voorafgaande jaar een 'belangrijke en exemplarische bijdrage' leverde aan de lokale en regionale geschiedbeoefening in de beide Hollandse provincies. Tegenwoordig zijn dergelijke bijdragen meestal geen individuele prestatie, maar het resultaat van de inspanningen van groepen vrijwilligers. Om deze reden werden de toekenningvoorwaarden herzien, zodat ook historische genootschappen voor de Hollandprijs in aanmerking kunnen komen.

In de provincies Noord- en Zuid-Holland zijn meer dan 200 stichtingen, verenigingen en genootschappen actief die met allerlei projecten de publieke belangstelling voor de geschiedenis van de eigen streek of woonplaats trachten te vergroten. Op provinciaal niveau streeft de Historische Vereniging Holland hetzelfde na door middel van lezingen, excursies, het Historisch Tijdschrift Holland, de reeks Hollandse Studiën en de website www.verenigingholland.nl. Met de vernieuwde prijsvraag wil de Historische Vereniging Holland een extra impuls geven aan de activiteiten van lokale geschiedkundige genootschappen.

Vanaf 2007 zal de Hollandprijs – een bedrag van € 500 – jaarlijks worden toegekend aan een historische vereniging die met een spraakmakend project een breed publiek heeft weten te bereiken. Tegelijkertijd is een Aanmoedigingsprijs ingesteld om kleine of startende historische verenigingen een duwtje in de rug te geven. Voor de prijsuitreiking is de Hollanddag in het leven geroepen, een jaarlijkse bijeenkomst in de vestigingsplaats of regio van een van de genomineerde verenigingen. Tijdens een bijeenkomst krijgen de prijswinnaars de gelegenheid zich te presenteren en zal een gerenom-

meerde spreker een thema uit de geschiedenis van Holland belichten dat aansluit bij één van de inzendingen. Om de bekroonde projecten zo breed mogelijk onder de aandacht te brengen, worden lokale en regionale media uitdrukkelijk op deze dag geattendeerd.

De nieuwe opzet werd ontwikkeld in nauwe samenwerking met het Erfgoedhuis Zuid-Holland en Cultureel Erfgoed Noord-Holland en krijgt financiële ondersteuning van beide provinciebesturen. In januari 2007 werden de 241 geregistreerde historische verenigingen in Noord- en Zuid-Holland uitgenodigd om vóór 1 maart een project uit 2006 aan te melden. Bestuursleden Marcel Leechburch Auwers, John Sijmonsbergen en Marianne Brouwer selecteerden uit de inzendingen twee kandidaten voor de Aanmoedigingsprijs en nomineerden drie verenigingen voor de Hollandprijs. Vervolgens velde een jury bestaande uit Holland-voorzitter Irma Günther, Johan Knoester (consulent geschiedbeoefening bij het Erfgoedhuis Zuid-Holland) en Peter Saal (Adviseur Monumentenbeheerders en Particuliere Erfgoedorganisaties bij Cultureel Erfgoed Noord-Holland) het definitieve oordeel.

De Aanmoedigingsprijs

Het Oudheidkundig Genootschap Oud-Quadijk was één van de genomineerden voor de Aanmoedigingsprijs. Kwadijk heeft zo'n 800 inwoners en is onderdeel van de gemeente Zeevang gelegen tussen Hoorn en Purmerend. Het Oudheidkundig Genootschap Oud-Quadijk werd opgericht in 1963. Geen jonge vereniging dus. Wel een bijzonder kleine. Het genootschap telt slechts twaalf leden die – met de steun van donateurs – een breed aanbod aan activiteiten realiseren. Tweemaal per jaar verschijnt het tijdschrift Chronyk Oud-Quadijk en sinds 2000 onderhoudt het genootschap een zeer informatieve en verzorgde website.

Afb. 1 Arie Blaazer en Trix van Puffelen van de Stichting Oud-Leimuident-Rijnsaterwoude tonen trots de Hollandprijs 2007. Foto: Historische Vereniging Holland.

Naast de gebruikelijke informatie over lezingen, exposities en het tijdschrift, bevat de onlangs vernieuwde website onder meer een uitgebreide bibliografie van Kwadijk en een bestand met gezinskaarten uit de 18de eeuw. De jury van de Aanmoedigingsprijs heeft vooral waardering voor de originele en historisch verantwoorde projecten zoals recente onderzoeken naar toponiemen en streektaal. Op de website is een uitvoerige lijst met streekwoorden en hun betekenis voor het publiek toegankelijk gemaakt. Wie een Kwadjiker hoort zeggen dat zijn 'floppie zo hufterig doet' kan op de website vaststellen dat de spreker zich niet ergert aan verouderde computertechnologie maar zich bezorgd maakt om een kouwelijke zuigeling.

De Aanmoedigingsprijs ging dit jaar naar de nog jonge historische vereniging van Sijbekarspel en Benningbroek, twee kernen van de voormalige gemeente Noorder-Koggeland die sinds 1 januari onderdeel vormen van Medemblik. Per jaar worden diverse bijeenkomsten georganiseerd zoals een avond met oude dansen uit de streek of een uiteenzetting over de landschappelijke ontwikkeling rond de dorpen in de open lucht tijdens een rondje dauwtrappen. Op de ledenvergadering wordt jaarlijks het zogenaamde 'skouwerkloppie' uitgereikt, een oorkonde voor iemand die zich voor de vereniging op bijzondere wijze verdienstelijk heeft gemaakt.

Dat deze vereniging in haar driejarig bestaan al bijna 10% van de ruim 2300 inwoners als betalend lid heeft kunnen inschrijven, is op zichzelf al een verdienste. De jury was echter vooral onder de indruk van de in eigen beheer geproduceerde dvd 'Lijnen in de Tijd'. Het voornemen iets te gaan doen met drie dorpsfilms uit 1939, 1959 en 1965 leidde tot een nieuwe documentaire waarin aan de hand

van dorpsverhalen en persoonlijke geschiedenissen van oude en jonge inwoners wordt getoond hoe ingrijpend een plattelandsgemeenschap binnen enkele generaties kan veranderen.

In drie jaar tijd werden 125 personen geïnterviewd. Dit leverde 95 uur materiaal op waaruit met veel zorg en aandacht voor detail een film van vier uur werd samengesteld. Veel streekgebonden gewoonten en gebruiken zijn zo vanzelfsprekend dat de kennis erover vaak ongemerkt verdwijnt. Met deze dvd introduceert de Historische Vereniging Sijbekarspel/Benningbroek een nieuwe manier om dit vluchtige culturele erfgoed vast te leggen. Het spel 'katruizen' bijvoorbeeld, gedemonstreerd door een bijna 80-jarige boer in ruste in de woonkamer van het huis waarin sinds zijn geboorte heeft gewoond. Of de traditie een uitvaartplechtigheid af te sluiten met een bij het graf geschenken borrel, die door de plaatselijke begrafenisondernemer nog steeds in ere wordt gehouden. De dominee, de wijkverpleegkundigen, de onderwijzers van de dorpsschool, de boer die herten ging fokken omdat het melkveebedrijf dat hij van zijn vader overnam geen toekomstmogelijkheden kon bieden of de metselaar die tulpenrassen verzamelt als kunstvorm, leggen samen met vele anderen ogenschijnlijk alledaagse verhalen op treffende wijze bloot hoe verleden en heden langs talloze lijnen met elkaar verbonden zijn. In nog geen jaar tijd zijn 130 dvd's verkocht en vanuit de regio is veel belangstelling voor dit project.

De Hollandprijs

Drie verenigingen werden genomineerd voor de Hollandprijs. Daarvan is de Historische Kring Bussum waarschijnlijk het snelst groeiende genoot-

Afb. 2 Het door de Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude gerestaureerde brugwachtershuisje op de nieuwe locatie in Bilderdam. Foto: Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude.

schap. Dankzij een veelzijdig aanbod werd de betalende achterban in zo'n drie jaar tijd verdubbeld. Alleen al in de week van Open Monumentendag 2007 kwamen 96 aanmeldingen binnen en daarmee is grens van 700 leden dicht genaderd. Drie maal per jaar verschijnt het *Bussums Historisch Tijdschrift* en in een eigen documentatiecentrum wordt ondermeer een aanzienlijke collectie oude foto's bewaard. Veel van dit materiaal is tevens via een overzichtelijke en informatieve website toegankelijk gemaakt.

De jury had veel waardering voor de fiets- en wandelroute die ter gelegenheid van de Open Monumentendag in 2006 verscheen. Het is een route door het Brediuskwartier, de Godelindebuurt en het Vondelkwartier rond het thema 'bijzondere villa's'. In een handzaam vouwblad wordt de route weergegeven, voorzien van foto's en beschrijvingen van de 42 monumenten. Naast een geheel aan deze route gewijde editie van het *Bussums Historisch Tijdschrift* werd een cd/dvd uitgebracht met toepasselijke muziek, interviews met eigenaars en verhalen over voormalige bewoners van de in deze route opgenomen villa's. Niet alleen de zeer verzorgde en fraaie vormgeving is opvallend maar ook de bijzonder aantrekkelijke manier waarop heden en verleden met elkaar zijn vervlochten.

De Historische Vereniging 'Die Goude' die dit jaar haar het 75-jarig bestaan viert, dankt de nominatie niet aan deze respectabele leeftijd maar aan de vernieuwende pogingen om het historische stadsbeeld van Gouda te versterken. Het brede scala aan activiteiten ontstijgt naar het oordeel van de jury ruimschoots het gebruikelijke aanbod van een

historische vereniging. Zo is 'Die Goude' sinds 2002 de spil in een samenwerkingsverband waarbinnen samen met de historische verenigingen van Amsterdam, Alkmaar, Haarlem, Leiden, Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht en Utrecht jaarlijks de 'Waterconferentie' wordt georganiseerd. Via discussie en uitwisseling van ideeën en ervaringen met betrekking tot nieuwe ontwikkelingen, probeert de 'Waterconferentie' een breed draagvlak te creëren voor het gebruik van water in en rondom de historische Hollandse steden.

Dit is niet het enige netwerk waarvan 'Die Goude' deel uitmaakt. De vereniging speelt tevens een actieve rol in het Platform Binnenstad, dat waakt over de belangen van het beschermde stadsgezicht. Ook participeert 'Die Goude' in het Historisch Platform, waarin organisaties en instellingen die op enigerlei wijze actief zijn op het gebied van de stedelijke cultuurhistorie de krachten bundelen. Voor dit laatste platform werd de cursus 'Goudologie' ontwikkeld. Twee maal per jaar kunnen belangstellenden in elf lessen van twee uur een gedegen kennis opbouwen van de Goudse geschiedenis en cultuur. Sinds 2005 zijn vijf volledige cursussen afgesloten en hebben ongeveer 125 'Goudologen' een diploma in ontvangst mogen nemen. Een vervolgcursus en een speciaal programma voor scholieren zijn in voorbereiding. Verder organiseert 'Die Goude' in samenwerking met het Gemeentearchief en het Erfgoedhuis Zuid-Holland educatieve projecten voor het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs zoals 'De huizendetectives' en 'Verover je eigen monument'. Ook het Bougazh-project vond de jury van de Hollandprijs een vermel-

ding waard. Deze videoproductie over de geschiedenis en cultuur van Marokkaanse gemeenschap in Gouda trok in 2006 veel aandacht, mede omdat de plaatselijke tv-zender de documentaire in haar programmering opnam.

Na lang wikken en wegen ging de Hollandprijs echter niet naar deze twee genootschappen maar naar de Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude. De kleine maar gedreven groep vrijwilligers die deze stichting draaiende houdt, besloot het 25-jarig jubileum te vieren met zichtbare bijdragen aan de gemeenschap. Daarbij liet men zich niet weerhouden door het uiterst beperkte budget. Omdat de stichting niet wordt gesubsidieerd, vormt de jaarlijkse contributie van ongeveer 400 leden de enige bron van inkomsten. Dat potje gaat vrijwel geheel op aan het vier maal per jaar verschijnende blad *Tijdinghen*, lezingen, excursies en een fonds waaruit jaarlijks een bijdrage wordt vrijgemaakt voor een monument of een beeldbepalend object.

Dankzij inventieve fondswerving slaagde de Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude erin tijdens het jubileumjaar diverse projecten te realiseren. Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van het gebouw van de Nederlands-hervormde Kerk in Leimuiden, publiceerde de stichting samen met het kerkgenootschap een gedenkboek: *Gebouw en gemeente, duizend jaar dorpskerk te Leimuiden*. Tevens leverde de stichting een bijdrage aan de vervaardiging van vier maquettes van het huidige kerkgebouw en haar voorgangers en aan een bouwplaat van de kerk uit 1555. Ook werd aandacht besteed aan het 150-jarig bestaan van het Rooms-katholieke kerkgebouw waaraan een heel nummer van *Tijdinghen* werd gewijd.

Dat ook dit genootschap het tot haar taak rekent het bebouwde erfgoed voor verval te behoeden, kwam tot uiting in de geslaagde restauratie van een historisch burgwachtershuisje. Dit kleine houten bouwwerk was in 1971 van de oorspronkelijke plaats naast een brug over de Drecht in Leimuiden overgebracht naar de tuin van een particulier naast de brug in Bilderdam, maar dreigde onlangs als gevolg van jarenlange verwaarlozing voorgoed verloren te gaan. De Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude legde contact met eigenaar, gemeente en de huidige burgwachter en haalde enkele plaatselijke bouwondernemingen over tot bijdragen in natura. Het huisje kreeg een nieuw fundament, werd vakkundig gerestaureerd en beter zichtbaar gemaakt voor passanten over weg en water.

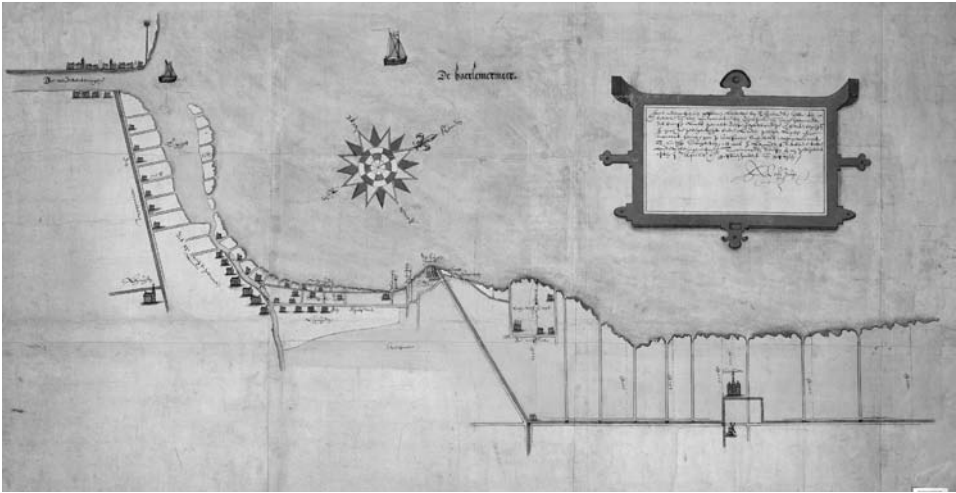
Onbetwiste huzarenstuk van het jubileumjaar

was de originele varende tentoonstelling met historische landkaarten van het grondgebied van de gemeente met als titel 'Leimuiden en Rijnsaterwoude, twee dorpen aan lager wal'. Bij het bestuur van de stichting leefde al langer de wens een groot publiek kennis te laten nemen van de fraaie oude kaarten uit de collecties van onder meer het Hoogheemraadschap Rijnland en het Noord-Hollands Archief. Deze instellingen leverden tegen kostprijs reproducties op groot formaat. Enkele plaatselijke ondernemers financierden de expositie door een ingelijste kaart te kopen en voor de duur van de tentoonstelling in bruikleen af te staan. De eigenaar van een oud vrachtschip bleek bereid zijn boot tegen een gereduceerd tarief als expositieruimte ter beschikking te stellen. Zo kon een tentoonstelling worden samengesteld waarin zichtbaar werd hoe drastisch de ruimtelijke inrichting van het gebied in de afgelopen vier eeuwen veranderde als gevolg van vervening, inpolderingen, landafslag, dijkdoorbraken en overstromingen.

Samen met aquarellen, pentekeningen en schilderijen van verdwenen of veranderde dorpsgezichten, werden de kaarten tussen 6 en 15 oktober 2006 in Leimuiden, Bilderdam en Rijnsaterwoude aan het publiek gepresenteerd. Tegelijkertijd verscheen het officiële jubileumnummer van *Tijdinghen*, een mooi vormgegeven naslagwerk voorzien van bibliografie, verwijzingen en veel kleurenafbeeldingen. De varende tentoonstelling werd door ongeveer 750 bezoekers zeer positief ontvangen en lovend beschreven in de regionale en landelijke pers. Een van de pronkstukken van de tentoonstelling werd aan de gemeente Jacobswoude geschonken en kreeg een plaats in de raadszaal.

Uitwisseling en samenwerking

De inzendingen voor Hollandprijs en Aanmoedigingsprijs laten een breed scala aan activiteiten zien. Originele invalshoeken en nieuwe benaderingen leiden tot verrassende projecten. Kleine verenigingen laten zien dat zij in daadkracht en publieksbereik niet hoeven onder te doen voor de grote en beter toegeruste genootschappen. De inzendingen getuigen van veel inventiviteit en inzet. Door goed gebruik te maken van de kennis en expertise van leden kunnen projecten worden gerealiseerd die zich in professionaliteit en uitstraling kunnen meten met die van gesubsidieerde culturele instellingen. Creatieve oplossingen en vernuftige fondswerving zijn kenmerken die bij alle genomineerde inzendingen in het oog springen.

Afb. 3 Kaart van de Meeroever tussen de Oude Wetering en Aalsmeer, Adriaen de Bruyn (OAR, kaart A957), foto: Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude.

De nieuwe opzet van de *Hollandprijs* sluit aan bij een ontwikkeling die al eerder werd ingezet met de reorganisatie van provinciale erfgoedkoepels. Ondersteuning van lokale historische verenigingen en plaatselijke erfgoedinitiatieven vormen een belangrijk onderdeel van de taken van het Erfgoedhuis Zuid-Holland en Cultureel Erfgoed Noord-Holland. De belangstelling voor geschiedenis is in de afgelopen jaren enorm toegenomen en het einde van die groei is nog niet in zicht. Geschiedkundige genootschappen willen veelzijdige en interessante activiteiten neerzetten en hebben behoefte aan verbreding en vergroting van deskundigheid en vaardigheden. Er is dan ook veel belangstelling voor het cursusaanbod van de erfgoedkoepels.

Veel genootschappen hebben zich inmiddels aangesloten bij de geschiedenisbanken van Noord- en Zuid-Holland. Niet alleen kunnen zij via deze websites hun bereik vergroten, het is tevens een mogelijkheid om kennis te nemen van de activiteiten van andere historische verenigingen en inspiratie op te doen voor nieuwe projecten. Daarnaast zijn diverse streekoverleggen gestart, zoals de Stichting Cultuur Historisch Overleg Krimpenerwaard en het Historisch Overleg Alblasserwaard-Vijfherenlanden. Ook in het Westland en de Duinen Bollenstreek zijn samenwerkingsverbanden ontstaan waar lokale historische genootschappen activiteiten afstemmen en waar nodig de krachten bundelen. Met de *Hollandprijs* en de *Hollanddag* wil de Historische Vereniging Holland aan deze ontwikkeling een bijdrage leveren.

De eerste Hollanddag

In dat opzicht beantwoordde de eerste editie van de *Hollanddag* volledig aan de verwachtingen. Op zaterdag 20 oktober was de dorpskerk van Leimuiden tot op de laatste stoel gevuld. Na het welkomstwoord van Holland-voorzitter Irma Günther, vertoonde de Historische Vereniging Sijbekarspel-Benningbroek een compilatie uit de documentaire 'Lijnen in de Tijd'. Vervolgens gaf de Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude aan de hand van dia's een indruk van de varende tentoonstelling 'Leimuiden en Rijnsaterwoude, twee dorpen aan lagerwal'. Hoogtepunt van de ochtend was uiteraard het moment waarop de beide verenigingen uit handen van de burgemeesters van Jacobswoude en Medemblik hun prijs in ontvangst mochten nemen.

Het overige deel van het programma werd georganiseerd met medewerking van de Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude. Maarten 't Hart gaf een inleiding over de gevolgen van vervening in het landschap die na de lunch in café 'De Keijzer' werd voortgezet tijdens een boottocht over de Westeinderplassen en een bezoek aan de 'Historische Tuin Aalsmeer'. Uit de geanimeerde gesprekken gedurende de terugreis viel op te maken dat niet alleen de prijswinnaars de eerste *Hollanddag* een prettige ervaring hadden gevonden.

Stichting Oud-Leimuiden-Rijnsaterwoude

Herenweg 28

2565 AJ Rijnsaterwoude

website: www.geschiedenisbank-zh.nl

Historische Vereniging Sijbekarspel-Benningbroek

Oosterstraat 68

1654 JM Benningbroek

www.oud-quadyck.nl

www.historischekringbussum.nl

www.diegoude.nl

www.geschiedenisbank-zh.nl

www.geschiedenisbank-nh.nl

www.erfgoedhuiszuidholland.nl

www.cultureelerfgoednoordholland.nl

www.verenigingholland.nl

Hollands Spoor

In *Hollands Spoor* wordt een tentoonstelling, museum of monument in Holland onder de aandacht gebracht. Ilona van Tuinen bespreekt dit keer een tentoonstelling in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam:

Vroege Hollanders. Schilderkunst van de Late Middeleeuwen

In Museum Boijmans Van Beuningen in Rotterdam is van 16 februari tot 25 mei 2008 een tentoonstelling te zien over vroege Hollandse schilderkunst.¹ Deze tentoonstelling geeft een overzicht van het prilste begin van de schilderkunst in Holland (1450-1500, met als epiloog 1500-1525), toen vooral de Vlaamse Primitieven hun roem verwierven. Voor deze tentoonstelling zijn bijna zestig schilderijen bijeengebracht uit dertig verschillende musea en kerken uit de hele wereld. Het merendeel van de werken is afkomstig uit het Rijksmuseum en Museum Boijmans Van Beuningen. Het Rijksmuseum Amsterdam ziet de tentoonstelling als mogelijkheid om de oudste werken uit eigen collectie te tonen, terwijl het museumgebouw nog steeds een ingrijpende verbouwing ondergaat. Museum Boijmans van Beuningen heeft zelf een prachtige collectie vroege Hollandse schilderkunst. Samengevoegd vormen hun werken de kern van deze unieke expositie. Hierdoor zijn ook andere musea over de streep getrokken om schilderijen uit te lenen die normaal niet mogen reizen wegens het kostbare en kwetsbare karakter van dit indrukwekkende oude materiaal.

In dit artikel zal aan de hand van enkele Haarlemse schilderijen een beeld worden geschetst van zowel de tijd waarin de schilderijen zijn vervaardigd als de huidige wetenschappelijke methodes die worden toegepast om meer te weten te komen over de totstandkoming van de schilderijen.

Meesters met noodnamen

Een tentoonstelling over het begin van de Hollandse schilderkunst betekent een confrontatie met een fascinerend maar gefragmenteerd deel van de kunstgeschiedenis. Veel kunstwerken uit deze tijd zijn verloren gegaan tijdens beeldenstormen in de tweede helft van de 16de eeuw, waardoor schildersnamen uit de archieven vaak niet kunnen worden gekoppeld aan nog bestaande werken. Bovendien was het nog niet gebruikelijk om werken te signeren en te dateren. Van de negentien meesters die op de tentoonstelling worden gerepresenteerd, hebben er dan ook veertien een zogenaamde noodnaam. Zo'n noodnaam verwijst vaak naar de woonplaats of het bekendste werk van een schilder, zoals Meester van Delft, Meester van de Figdor Kruisafname en Meester van de Virgo inter Virgines.

De samenstellers van de tentoonstelling zien zich daarnaast geconfronteerd met ruim een eeuw aan kritiek op zowel de afbakening van het onderwerp als het onderwerp zelf. Allereerst doet zich de vraag voor of men de Noord-Nederlandse (Hollandse) schilderkunst stilistisch wel kan scheiden

van de Zuid-Nederlandse (Vlaamse), hetgeen in 1958 gesuggereerd werd door de tentoonstelling 'Middeleeuwse Kunst der Noordelijke Nederlanden' in het Rijksmuseum. Dit idee werd door menig specialist bekritiseerd, omdat in de periode die de tentoonstelling besloeg de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden tot dezelfde politieke eenheid behoorden. De huidige tentoonstelling is de eerste met dezelfde geografische beperking als in 1958 en dus hebben we weer te maken met dezelfde problematische scheiding. Maar nu zijn er, na een halve eeuw materieeltechnisch onderzoek, nieuwe inzichten ontstaan waardoor een dergelijke scheiding gerechtvaardigd lijkt. Een belangrijke nieuwe onderzoekstechniek is de infraroodreflectografie. Met infrarood licht kan door de verschillende verlagen van een schilderij heen worden gekeken. De ondertekening, die normaal niet zichtbaar is, komt dan tevoorschijn, mits deze is uitgevoerd in zwart krijt of zwarte waterverf. Deze ondertekening in de diepste lagen van het schilderij brengt veel aan het licht over de individuele karakteristieken en werkwijze van de kunstenaar. De resultaten die uit dit onderzoek naar voren zijn ge-

komen, worden in deze tentoonstelling voor het eerst aan een breed publiek getoond.

Ten tweede zijn de schilderijen op de tentoonstelling, om duidelijkheid te creëren, ingedeeld naar de mogelijke plaats van herkomst: Haarlem, Amsterdam, Leiden, Gouda, Dordrecht en Delft. Maar lang niet van alle vroege Hollandse schilderijen is de herkomst bekend. Daarnaast zijn er bewijzen dat schilders uit verschillende steden met elkaar samenwerkten en contact met elkaar hadden. Toch zijn de resultaten van het onderzoek van de afgelopen decennia ook op dit punt verhelderend geweest.

Ten slotte hebben we te maken met een geschiedenis van negatieve waardering voor de vroege Hollandse schilderkunst, waarbij deze werken zijn afgeschilderd als de minder subtiële, onhandige versies van de Vlaamse Primitieven. De invloedrijke Franse kunsthistoricus Theophile Thoré schreef in zijn *Musées de la Hollande* uit 1858 dat de twee Van Eycks die in het Trippenhuis hingen slechte kopieën van originelen waren. Het ging om wat nu bekend staat als Geertgen tot Sint Jans' *Heilige Maagschap* (afb. 1) en een *Madonna met Kind*, toegeschreven aan de Meester van de Virgo inter Virgines (afb. 2), twee topstukken van de huidige tentoonstelling.

Afb. 1 Geertgen tot Sint Jans, *De Heilige Maagschap*, ca. 1490, paneel, 137,5 x 105 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-500.

Afb. 2 Meester van de Virgo inter Virgines, *Maria met kind en de heilige Catharina, Cecilia, Barbara en Ursula*, ca. 1490, paneel, 123 x 102 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-501.

Het begin van de Hollandse schilderkunst

Volgens de kunstenaarsbiograaf Karel van Mander (1548-1606) gold Haarlem als de stad waar de Hollandse schilderkunst begon. Terwijl steden als Antwerpen en Brussel in de eerste helft van de 15de eeuw al bloeiende centra voor het vervaardigen van kunst waren, was Haarlem in dat opzicht toen nog van weinig belang. Haarlemse kerkrekeningen uit het begin van de 15de eeuw tonen aan dat voor het polychromeren van een altaar een schilder uit Brussel werd gehaald. Enkele decennia later was dat niet meer noodzakelijk, omdat de schilderkunst in Haarlem inmiddels door een aantal vooraanstaande schilders tot ontwikkeling werd gebracht.

Karel van Mander noemt in zijn *Schilder-Boeck* van 1604 Albert Ouwater als de eerste belangrijke Haarlemse kunstenaar. Het enige nog bestaande werk van hem, de *Opwekking van Lazarus*, waarschijnlijk rond 1460 vervaardigd, behoort tot de vaste opstelling van de Staatliche Museen in Berlijn en wordt nooit uitgeleend voor tentoonstellingen. Ook voor deze tentoonstelling werd van dat principe niet afgeweken. Van Mander beschrijft de verbazing van zijn tijdgenoten voor dit schilderij. Toen de beroemde Haarlemse kunstenaar Maarten van Heemskerck (1498-1574) het ruim een halve eeuw later voor het eerst aanschouwde, vroeg hij

Afb. 3 Geertgen tot Sint Jans, *Aanbidding der koningen*, ca. 1480, paneel, 90 x 70 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-2150.

zich in verwondering af hoe de schilder nog tijd over had gehouden om te eten.

Geertgen tot Sint Jans herkend

Maar liefst dertien van de vijftien werken die aan Ouwaters leerling Geertgen tot Sint Jans (1460/65 - 1488/93) zijn toegeschreven, zijn op de tentoonstelling te bezichtigen. Recentelijk materieeltechnisch onderzoek van de werken van Geertgen tot Sint Jans heeft vooral in de grotere schilderijen van de meester aangetoond dat hij een karakteristieke schildertechniek had, die hij met een consequent gebruik van materialen toepaste. Op basis hiervan wordt de Amsterdamse *Aanbidding der Koningen* (afb. 3), die onlangs voor deze tentoonstelling is gerestaureerd, sinds kort als een belangrijk werk uit zijn oeuvre gezien, terwijl er bij de tentoonstelling uit 1958 en lang daarna nog is getwijfeld over de identiteit van de maker van dit schilderij. De ondertekening en werkwijze van de *Aanbidding der Koningen* vertonen grote overeenkomsten met die in de zijluiken van het hoogaltaar voor de Haarlemse Johannieters, nu in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Deze panelen worden door Van Mander beschreven en het zijn de enige werken die we met zekerheid aan Geertgen tot Sint Jans kunnen toeschrijven. Geertgen tot Sint Jans schetste als een van de weinige kunstenaars uit die tijd zijn ondertekening heel vrij, vooral in de achtergrond. Zo zijn

de bomen van de 'Aanbidding' slechts aangegeven met een lange golflijn en kan met infraroodreflectografie worden gezien dat de kameel op de achtergrond aanvankelijk als paard gepland was.

Privé-devotie

Ten tijde van Geertgen tot Sint Jans en zijn navolgers bestonden er in Haarlem maar liefst twaalf vrouwenkloosters en zeven mannenkloosters. Van Van Mander weten we dat Geertgen tot Sint Jans werken heeft geschilderd voor het 'convent onser Vrouwe Visitatie buyter de St. Janspoorte'. Dit was één van de zogenaamde Windesheimer kloosters, waar de *Devotio Moderna*, de hervormingsleer van de Deventer Geert Grootte (1340-1384) werd nageleefd. De Moderne Devotie was gericht op de persoonlijke beleving van het leven en lijden van Christus en bereikte alle lagen van de samenleving. Dit had een enorme groei van devotionalia voor persoonlijk gebruik tot gevolg. Vooral in Haarlem en dan vooral in de kring van Geertgen tot Sint Jans vinden we veel voorbeelden van devotionele kunstwerken met een daarvoor geschikt, 'intiem' karakter. De *Heilige familie aan de maaltijd*, toegeschreven aan de Meester van de Brunswijkse diptiek, een leerling van Geertgen tot Sint Jans die waarschijnlijk kan worden geïdentificeerd met de Haarlemse

Afb. 4 Meester van de Brunswijkse Diptiek, *De Heilige familie bij de maaltijd*, c. 1495-1500, paneel, met geïntegreerde lijst 45,6 x 32,2 cm. Keulen, Wallraf-Richartz Museum, inv.nr. 471.

schilder Jacob Jansz., is een mooi voorbeeld van zo'n intieme scène bedoeld voor contemplatie (afb. 4). We zien Maria, Jozef en het Christuskind in een huiselijk interieur. Maria voert het kind pap. De schilder heeft geen ruimte overgelaten tussen de tafel en de beschouwer. Wij zitten ook aan tafel en maken deel uit van deze huiselijke scène. Hiermee kunnen wij ons identificeren. Tegelijkertijd kan ook over de metaforische betekenis nagedacht worden. Alle voorwerpen kunnen als symbolen worden gezien: het brood en de appel als verwijzing naar de nieuwe Adam; het hert op het kussentje en de leeuw in het schilderij als verwijzing naar het lijdensverhaal. Het huiselijke ontbijt met het bordje pap wordt op deze manier gezien tevens de aankondiging van het Laatste Avondmaal.

Een curieuze vondst

In de vroege Hollandse schilderkunst werden volgens de middeleeuwse traditie oudtestamentische personages vaak afgebeeld in verband met hun nieuwtestamentische tegenhangers. In de kleurige *Boom van Jesse* (afb. omslag) is dit ook het geval. De specialisten zijn niet zeker over de identiteit van de maker. De bescheiden ondertekening kan ons hier helaas ook niet mee verder helpen. Wel wordt er verondersteld dat het paneel uit Haarlemse kringen afkomstig is, mogelijk uit de omgeving van Geertgen tot Sint Jans.

Uit het lichaam van de profeet Isaï groeit een boom, waarin de voorvaderen van Christus, de twaalf koningen van Juda, te zien zijn. Alle koningen zijn afgebeeld met hun attriboot, waarvan koning David, de zoon van Isaï, met zijn lier voor ons waarschijnlijk het meest herkenbaar is. Helemaal bovenin zit de Madonna met het Christuskind. Deze 'Boom van Jesse' kan in verband worden gebracht met het rozenkransgebed, een systematisch meditatief gebed in het teken van Maria. Immers, op de kroon en om de schouder van Koning Abia zijn rozenkransen gebonden, en om de hals van Josafat, die met de valk pal boven David staat, hangt een gebedssnoer. Hoewel de *Aanbidding van Geertgen tot Sint Jans* een van de vele voorbeelden is van een werk waarvan de compositie gebaseerd is op een bestaand werk, is er geen direct voorbeeld voor deze 'Boom van Jesse' aan te wijzen. Uitzonderlijk aan deze compositie is dat de boom is afgebeeld in een 'hortus conclusus', een ommuurde tuin die een verwijzing naar de maagdelijkheid van Maria vormt. Er is echter meer aan de hand. De in het wit geklede non, die links bij de boom knielt

Afb. 5 Jan Mostaert, *Portret van een zwarte Afrikaanse man*, ca. 1525, paneel, 30,8 x 21,2 cm. Amsterdam, Rijksmuseum, inv.nr. SK-A-4986.

met een rozenkrans aan haar arm, is een tijd lang niet te zien geweest. Tot de restauratie in 1932 bevond zij zich onder een overgeschilderde muur, waardoor alleen de boom zich in de tuin bevond. De non, die gezien haar ondertekening tot de originele compositie behoorde, vormt een sterk contrast met de bonte inzittenden van de boom. In haar witte kleding en met haar vrome houding lijkt ze onaantastbaar, bijna van porselein. De witte kleur van haar habijt is mogelijk ook historisch te verklaren. Specialisten hebben gesuggereerd dat zij uit het Wittevrouwenklooster in Haarlem afkomstig zou kunnen zijn. Het is goed denkbaar dat zij in later tijd als stichteres is gezien en daarom is overgeschilderd. Het kwam vaak voor dat de stichter in een schilderij werd overgeschilderd, zodat het werk makkelijker als 'algemener' religieus tafereel kon worden verkocht. Het is verleidelijk om ook de compositie van het schilderij met de verdwijning van de non in verband te brengen. Zou men het oneerbiedig hebben gevonden dat deze non in haar eenvoud meer opvalt dan de Madonna hoog in de boom? Of was het juist het feit dat zij, een sterfelijke, toegelaten was tot de paradijselijke

tuin? In elk geval moet dit voor de toeschouwer een heel persoonlijke confrontatie zijn geweest met zowel de aardse bloedlijn van Christus als de maagdelijkheid van Maria. Immers, net als de kalme, meditatieve non, bevinden wij ons ook in de tuin. Net als in de Heilige familie, zitten we hier heel dicht op de voorstelling.

Een zeldzaam portret

We moeten niet vergeten dat naast deze religieuze, contemplatieve kunstwerken de portretkunst in het graafschap Holland een belangrijk onderdeel van de kunstproductie vormde. Het is zelfs zo, dat het vroegste aan ons overgeleverde Hollandse schilderij een portret is. In vele van de religieuze werken op de tentoonstelling kunnen we portretten van de waarschijnlijke schenkers vinden. De eerste koning in de eerder besproken *Aanbidding* heeft sterk geïndividualiseerde gelaatstrekken, en hetzelfde geldt voor de raadsman met het boek in de *Boom van Jesse*. We kunnen in de tentoonstelling over vroege Hollanders in Rotterdam echter ook een aantal zelfstandige portretten bezichtigen.

Een wel heel uitzonderlijk voorbeeld hiervan is het *Portret van een zwarte Afrikaanse man* (afb. 5) van Jan Mostaert (ca. 1474-1552/53), de belangrijkste schilder in Haarlem van de generatie ná Geertgen tot Sint Jans. Dit paneel is in 2005 door het Rijksmuseum verworven en wordt nu voor het eerst in Nederland getoond sinds de materieeltechnische en stijlkritische analyse die na de aankoop hebben plaatsgevonden. Het portret is het enige zelfstandige portret van een zwarte Afrikaan dat uit de Late Middeleeuwen en Renaissance bewaard is gebleven. Aan alle vier de zijden van het paneel is een onbeschilderde rand te zien, hetgeen getuigt van de volledigheid van het schilderij. Hierdoor weten we dat het daadwerkelijk om een zelfstandig portret gaat en dat we hier bijvoorbeeld niet te maken hebben met een onderdeel van een afbeelding van de drie koningen. In plaats daarvan is het onlangs gesuggereerd dat het hier om een krijgsman zou kun-

nen gaan. Dit zou een mogelijke verklaring kunnen zijn voor het uitzonderlijke feit dat niet alleen zijn torso maar ook zijn heupen en daarmee het prominente gevest van zijn zwaard afgebeeld zijn. Dan blijft het nog steeds opmerkelijk dat het gebruikelijke paltrock (beenkleed) ontbreekt, waardoor de bevestiging van de beenlingen aan het wambuis zichtbaar is. Het is in wezen alsof de man in zijn onderkleding getoond wordt. Verder valt de monochrome achtergrond in vergelijking met de landschappen in gelijktijdige zelfstandige portretten op. Desalniettemin is dit een schitterend voorbeeld van Mostaerts artistieke vaardigheden, die door Maarten van Heemskerck ook zo hoog werden geprezen.

We weten dat Mostaert in 1521 het hof van Margareta van Oostenrijk in Mechelen bezocht heeft en dat dit schilderij ongeveer in dezelfde tijd moet zijn vervaardigd. Het christelijke pelgrimsinsigne op het hoofddeksel van de geportretteerde is door Jos Koldewij met deze kringen in verband gebracht. Dit heeft het vermoeden gewekt dat Mostaerts 'Afrikaanse man' Christophle le More, de lijfwacht van Karel V, zou kunnen zijn. Hoewel we noch de opdrachtgever noch de reden voor de vervaardiging kunnen achterhalen, blijkt ook uit dit portret dat kunstenaars vrij reisden tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Dit sluit echter een stijlverschil tussen Noord en Zuid niet uit.

De hier besproken schilderijen vormen slechts een fractie van de schitterende vroege Hollandse werken die op de tentoonstelling te zien zijn. Het is onwaarschijnlijk dat deze 500-jarige kunstwerken in de nabije toekomst nog eens bij elkaar gebracht zullen worden. De tentoonstelling is een eenmalige kans om een groot aantal zeldzaam vroege exemplaren uit de Hollandse schilderkunst bij elkaar te zien.

Noot

- 1 Met dank aan Jan Piet Filedt Kok voor zijn hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

Vroege Hollanders. Schilderkunst van de late Middeleeuwen

16 februari t/m 25 mei 2008

Museum Boijmans Van Beuningen

Museumpark 18-20

3015 CX Rotterdam

tel. 010-4419400

www.boijmans.nl

di t/m zo 11.00-17.00 uur

gesloten op Koninginnedag (30 april 2008)

Tentoonstellingscatalogus:

Mario Damen, Molly Faries, Jan Piet Filedt Kok, Jeroen Giltaij, Koen Goudriaan, Liesbeth M. Helmus, Friso Lammertse, Micha Leeftang, Daantje Meuwissen, Gerrit Verhoeven, *Vroege Hollanders. Schilderkunst uit de Late Middeleeuwen* (Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, 2008, geïll., ISBN 978-90-6918-225-4, € 35,-)

BOEKBESPREKINGEN

E. Beukers (red.), *Hollanders en het water*. Twintig eeuwen strijd en profijt (Hilversum: Verloren, 2007, 2 dln in luxe cassette, 606 blz., geïll., gebonden, ISBN: 978-90-6550-973-4, prijs: € 39,-).

Na de publicatie van het boek over de geschiedenis van de provincie Holland in 2002-2003 besloot de Stichting Geschiedschrijving Holland een vervolg te realiseren. Dezelfde eindredacteur werd aangehouden om tot een overzichtswerk van de geschiedenis van de relatie tussen Holland en het water te komen. In twee luxe delen komen de volgende thema's aan de orde: waterstaat en waterschappen (in een drietal bijdragen), binnenvaart en zeehavens, zoet- en zoutwatervisserij, drinkwatervoorziening, waterlinies en waterrecreatie.

De bundel start met de bijdrage van de archeoloog Evert van Ginkel, die al direct een antwoord formuleert op de hoofdvraag. Beukers stelt namelijk in zijn inleiding de vraag, waarom de Hollanders zich eigenlijk in dit natte en lange tijd onaangename gebied hebben gevestigd. Zijn antwoord is: de aanwezigheid juist van al dat water, dat immers ook veel gelegenheden bood tot welvaart. Van Ginkel laat zien dat de vroege jagers en verzamelaars zich tijdelijk in de moerassen van Holland waagden vanwege het vele wild. Het met slib bedekte land bleek ook vruchtbaar, zodat er ook door landbouwers letterlijk een bestaansgrond kon worden gevonden. Wel had het water er toen nog vrij spel, waardoor nederzettingen alles behalve permanent waren.

In de bijdrage van Diederik Aten blijkt dat die elastische grenzen tussen land en water voor het noordelijk deel van Holland nog lange tijd bleven gelden. Pas langzamerhand kreeg de mens via dijken, sluizen, polders en molens voldoende greep op het water om van 'beheersing' te kunnen spreken, al bleef dat relatief. Waar Noord-Holland eigenlijk een eilandenrijk was, waar de grote binnenwateren werden veroverd op de zee en de droogmakerijen typerend werden, was Zuid-Holland vooral een groot moeras. Ook daar werden gebieden op het water gewonnen, maar evenzeer verloren: de turfsteckerij is daarvan het meest in het oog springende voorbeeld.

In de bijdrage van Willem van der Ham wordt geschetst hoe de lange tijd vooral lokaal geregelde waterstaat vanaf 1800 steeds meer nationaal geregeld werd. En dat was ook wel nodig: niet alleen opereerde voor die tijd iedere polder voor zich en hield men weinig rekening met de burens, ook de

belangen binnen de polders botsten nogal eens en dat leidde tot gevaarlijke situaties. Niet dat het na 1800 opeens allemaal koek en ei was: de watersnoodramp van 1953 werd door diverse ingenieurs voorspeld, maar ook toen kon men niet tijdig tot maatregelen komen door tegenstrijdige belangen.

Goede illustraties van dat laatste zijn ook de bijdragen over de visserij en het drinkwater: de boeren en vissers stonden vaak lijnrecht tegenover elkaar. Voor een boer was een sluis een manier om ongewenst water buiten te houden, maar een dichte sluis ontnam de visser zijn brood. Vissers saboteerden dan ook de sluisdeuren, zodat die water bleven doorlaten. Daardoor werden de akkers te nat en mislukten de oogsten. Doorstroming was voor steden van belang om het water in hun grachten op kwaliteit te houden, maar boeren wensten soms bij droogte het water in de polder vast te houden. Al die belanghebbenden moesten telkens opnieuw met elkaar de strijd aangaan. Dit boek maakt duidelijk dat het water veel dingen voor veel mensen betekent en dat ook vandaag strijd en profijt leidende principes zijn.

Het boek, of eigenlijk de twee delen, zien er prachtig uit. Mooi vormgegeven, goed geschreven en vol prachtige verhalen. Wie weet dat de Urkers zich aanvankelijk bezig hielden met het vangen van zeehonden door zich te vermommen, de dieren op het land te lokken en ze dan de stuipen op het lijf te jagen zodat ze zich in paniek in inmiddels opgestelde netten verstrikten? Of dat er drie kanalen werden gegraven vanuit de Schie, omdat zowel Delft, Rotterdam als Schiedam hun eigen verbinding met de Maas wilden hebben? De redacteur heeft uitstekend werk verricht, want ondanks steeds terugkerende deelthema's komen er nauwelijks overlappingen voor.

Wel blijkt er nog veel te onderzoeken: de zee zou als trekpleister voor recreatie pas aan het einde van 18de eeuw populair zijn geworden, maar de afbeelding van strandvermaak uit de 17de eeuw die in dit boek is opgenomen, spreekt dat tegen. Liepen de Hollanders voor op de rest van Europa? Het naakt baden blijkt ook vragen op te roepen: volgens een bijschrift in dit boek gaf dat rond 1770 geen aanstoot. Ikzelf kwam echter bij mijn onderzoek naar het 18de-eeuwse IJsselstein juist tegen, dat

men zwemmen heel gezond achtte, maar de baders verzocht zich ver van de openbare weg te ontkleden, om de dames in hun rijtuigen niet te choqueren. Details uiteraard: deze bundel kan niet compleet zijn. Wat was bij voorbeeld de invloed van al dat water op de gezondheid: hoe zat het met malaria, reumatiek en andere ziekten die met vocht te maken hebben? Ook het water in kunst en cultuur als apart thema zou een mooie invalshoek kunnen zijn. Deze suggesties laten alleen maar zien, hoe inspirerend dit boek is en hoeveel prachtige verhalen en weetjes het bevat.

Fred Vogelzang

A. Brunsting, *Het Streekdrachtenboek* (Zwolle: Waanders, in samenwerking met het Nederlands Openluchtmuseum Arnhem, 2007, 416 blz., geïll., ISBN 90-400-8269-3, prijs €14,95).

Een middagje winkelen bij H&M, Zara, of Mango en zie daar: binnen een paar uur is een nieuwe garderobe bij elkaar gesprokkeld. Zo doen de dames (en heren) van tegenwoordig dat. Het is natuurlijk niet te hopen dat vriendinnen of collega's net datzelfde topje, jasje of kettinkje hebben gekocht in het warenhuis. En grote kans dat in Zweden, Joegoslavië of Turkije mensen rondlopen in dezelfde kleding. Immers: producten van internationale modeketens zijn overal verkrijgbaar. Hoe anders was dat pakweg anderhalve eeuw geleden, toen niet confectiekleding, maar klederdracht de norm was. Wat in het ene gebied of dorp werd gedragen, verschilde van dat wat in een andere regio werd gemaakt. Handgemaakt in plaats van uit de fabriek. Geen wegwerpartikel, maar een rijk bezit.

In *Het Streekdrachtenboek* zijn een kleine 400 afbeeldingen van klederdracht verzameld. De uitgave is een samenwerkingsverband van uitgeverij Waanders met het Openluchtmuseum Arnhem. Laatstgenoemde leverde al het beeldmateriaal en verzorgde, samen met cultureel antropologe en oud-conservator van het Zuiderzeemuseum Adriana Brunsting, de teksten. Net zoals alle andere uitgaven in deze Waanders-serie ('Het...boek') is ook deze uitgave, op één in het oog springende zetfout in de gekleurde thematabjes na (een 'lven' lang, in plaats van

een 'leven' lang), uiterst verzorgd, visueel aantrekkelijk en wat dit specifieke onderwerp betreft van grote documentaire waarde. Er verscheen de laatste jaren niet zo'n uitgebreid gedocumenteerd werk over streekdrachten uit heel Nederland. Het boek dicht dus een gat.

Het beeldmateriaal bestaat voornamelijk uit zwartwit- en kleurenfoto's, geschilderde portretten en taferelen en 'los' gefotografeerde klederdracht (inclusief hoeden en sieraden) uit de collectie van het Openluchtmuseum. Het lastige bij het samenstellen van dit boek lijkt mij dat het basis-materiaal steeds hetzelfde is, terwijl toch een afwisselend verhaal moet worden verteld. De samenstellers hebben ervoor gekozen de streekdracht aan een kapstok van zeven thema's op te hangen, zoals 'wisselende kostuums', 'mode in dracht', 'een leven lang' en 'altijd bezig met kleding'. Hiermee willen zij de traditionele indeling per regio doorbreken en steeds een ander element van de streekdracht belichten. Binnen deze thema's zijn ook weer onderverdelingen gemaakt. De indeling is inderdaad prikkelend. Toch zijn overlappingsen afen toe onvermijdelijk, zoals het geval van de rouwdracht die in verschillende hoofdstukken aandacht krijgt.

Ondanks deze moeilijkheden is *Het Streekdrachtenboek* wel een compleet boek geworden. Hoofdingrediënt zijn de afbeeldingen, ondersteund door teksten, die naast de soms technische beschrijvingen ook een inkijkje geven in het dagelijkse leven. Bij elk thema staat bovendien een korte inleidende tekst die iets over de historische achtergrond vertelt. De verklarende woordenlijst en literatuurverwijzingen maken het geheel af. Een vraag blijft wel wanneer de streekdracht eigenlijk is ontstaan. Het bronnenmateriaal gaat namelijk maar tot een bepaalde tijd terug. Dit is het geval bij textiel, dat op een gegeven ogenblik vergaat, maar ook bij de fotografie, die 'pas' in de tweede helft van de 19de eeuw zijn intrede doet. De metalen oorijzers daarentegen zijn beter tegen de tijd bestand: het oudste voorbeeld dateert van 1600 en over de ontwikkeling hiervan is dan ook meer bekend. Een leuke en unieke bron zijn de 18de-eeuwse poppen in klederdracht.

Over ouderdom gesproken: het Openluchtmuseum heeft onlangs vastgesteld dat een deel van zijn collectie klederdracht ouder is dan aanvankelijk gedacht. Het museum werd in 1912 opgericht omdat men vreesde dat de klederdracht snel zou uitsterven. Een kern van de collectie bestond uit een aantal klederdrachten dat in 1898 was ten-

toegesteld ter ere van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zou het grootste deel hiervan verloren zijn gegaan. In 2004 is echter op basis van foto's vastgesteld, dat ruim tweehonderd stukken van de huidige collectie toch behoren tot de oorspronkelijke collectie van 1898. De samenstellers zijn dan ook zeer content dat een aantal van deze herontdekte stukken in *Het Streekdrachtenboek* getoond kan worden.

Cristel Stolk

E.H.P. Cordfunke e.a. (red.), *Loffelijke verdiensten van de archeologie*. C.J.C. Reuvs als grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie (Hilversum: Verloren 2007; 176 blz.; geïll., ISBN: 978-90-6550-985-7, prijs: € 19,-).

Deze bundel van symposiumvoordrachten is het vijfde deel uit de SCHI-reeks, een serie uitgaven van Stichting Archeologie en Historie SCHI. Tijdens het in 2005 door de stichting georganiseerde symposium bogen historici en archeologen zich over de vraag of Reuvs gezien kan worden als grondlegger van de moderne Nederlandse archeologie. Dat Reuvs' verdiensten voor het vak groot zijn, stond niet ter discussie. Maar kon hij ook de titel 'grondlegger' krijgen? De diverse sprekers behandelde onderwerpen als Reuvs' universitaire positie, zijn museale verzamelbeleid of zijn opgravingsmethoden. Daarbij stelden ze vragen naar zijn activiteiten in relatie tot de oudere antiquarische onderzoekstradities of naar zijn latere waardering. De lezer moet uiteindelijk zelf het eindoordeel vellen, want 'In hoeverre deze vragen beantwoord konden worden, moge blijken uit de teksten van de voordrachten die in deze bundel zijn opgenomen,' aldus de redactie (blz. 7).

Reuvs leefde van 1793 tot 1835 en werd in 1818 benoemd tot hoogleraar 'Algemeene Oudheidkunde' aan wat nu de Universiteit Leiden is. Hij studeerde rechten en klassieke letteren in een tijd dat oudheidkunde vooral gelijk stond met filologische studie van de klassieke oudheid. Als eerste hoogleeraar in de archeologie en directeur van het in Leiden opgerichte 'Archaeologisch Cabinet' (het latere RMO) heeft hij met alom geroemde werklust een grote stempel gedrukt op de toekomst van dit vakgebied.

Deze bundel geeft op overtuigende wijze en vanuit soms verrassende invalshoeken een helder beeld van de veelzijdige geleerde en zijn tijd en om-

geving. De bijdragen zijn uitgebreid geannoteerd en goed op elkaar afgestemd. Over het algemeen leidt de eruditie van de auteurs niet tot lastig leesbare teksten. De regelmatige vermelding van interessante details maakt de verhalen levendig. De bundel sluit af met een vertaalde en geannoteerde weergave van de oratie waarmee Reuvs zijn ambt in Leiden aanvaardde, waarmee als het ware al het voorgaande nog eens wordt geïllustreerd.

Origineel is de start met Reuvs' carrièreplanning (blz. 9-24). We lezen dat Reuvs met hulp van zijn vader zijn academische carrière zeer zorgvuldig uitstippelde. Daarmee worden zijn kwaliteiten overigens geenszins ter discussie gesteld. Reuvs wordt geschetst als kind van een tijd waarin de standenmaatschappij geen rotsvast gegeven meer was en modernisering een sterk gevoelde behoefte werd. Ook Reuvs heeft zich in zijn korte leven ontplooid tot groot vernieuwer.

Zijn collectievorming deed Reuvs zeer principieel en systematisch, bereid hiervoor aanvaringen met andere instellingen te riskeren. Als indoloog wilde hij de bestudering van de Indische geschiedenis op een hoger plan tillen, vergelijkbaar met die van de Egyptische of Romeinse oudheden. Hij was ook deskundig egyptoloog, zij het geen vakidoot zoals sommige tijdgenoten. De betreffende auteur noemt Reuvs' transcriptie en vertaling van een handschrift met Demotisch (laat oud-Egyptisch) en Grieks een meesters-tuk (blz. 64).

Reuvs' rol en betekenis voor het archeologie-onderwijs wordt in de context van zijn tijd geplaatst. De Franse omgang met de oudheid stond bijvoorbeeld sterk in het teken van esthetiek en politiek, terwijl de Duitsers meer gedreven werden door historisch besef. Welke positie Reuvs hier innam, wordt geïllustreerd aan de hand van zijn gedwongen samenwerking met de kunstenaar en kunsthistoricus Humbert de Superville, directeur van de Teekenakademie in Leiden. In een kwestie rond waardevolle afgietsels van antieke beelden had Humbert de Superville vooral oog voor de esthetische waarde maar pleitte Reuvs vurig voor een wetenschappelijke en didactische omgang met dit materiaal.

En wat vinden de auteurs van Reuvs als ar-

cheoloog en opgraver? Ook hier zien we veel waardering voor zijn vernieuwingsdrang. Reuvens zag archeologie als noodzakelijke aanvulling op de filologie en beargumenteerde dit met voor onze tijd zeer herkenbare argumenten. De archeologie kon dienen als middel 'om het geloof aan de geschrevene geschiedenis sterk op de proef te stellen' (blz. 91) of om hiaten te vullen; hiaten die er waren vanwege het verloren gaan van teksten of omdat zaken nu eenmaal niet vermeld werden 'doordat klassieke auteurs schreven voor hun gelijken, niet voor onwetenden, en dus niet voor ons, het nageslacht van een vreemd en barbaars volk' (blz. 92). Reuvens wordt ook gezien als grondlegger van een systematiek van opgraven die tot op heden nog gebruikt wordt. Hij maakte bijvoorbeeld profielen, deed hoogtemetingen en documenteerde zeer uitvoering. Een van de auteurs blijkt een door Reuvens gedocumenteerde opgraving met gemak op papier nog eens 'over te kunnen doen'. Deze auteur verbindt daar enkele prikkelende en kritische conclusies aan, onder andere over de huidige stand van de archeologie (blz. 131-132).

Hoewel de lezer uit het bovenstaande zou kunnen concluderen dat Reuvens na zijn voortijdige dood meteen 'gecanoniseerd' zou worden als erf-later, blijkt dat niet te zijn gebeurd. De auteur van de laatste bijdrage noemt hem vakinhoudelijk meer een overgangsfiguur. Zijn institutionele betekenis voor de professionele Nederlandse archeologie is echter onbetwist, en daarmee kunnen we de vraag naar het grondleggerschap als beantwoord beschouwen.

Joke Batink

H. van den Ende e.a. (red.), *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (Leiden: Primavera Pers/Dienst Bouwen en Wonen Gemeente Leiden, 2007, 151 blz., ISBN 10-5997-042-X en ISBN 13-978-905997-042-7, prijs: € 14,50).

Dwars door de stad geeft letterlijk en figuurlijk een dwarsdoorsnede van één van de oudste Hollandse steden. Het doorkruist Leiden in chronologische zin vanaf de Middeleeuwen tot in de NieuweTijd, en in ruimtelijke zin door zowel ondergrondse als bovengrondse facetten van de fysieke geschiedenis van de stad te laten zien, zowel in het centrum als in de periferie. Ook in sociaal opzicht geeft het een doorsnede van verschillende publieke en private ruimtes die destijds door uiteenlopende sociale

klassen werden gebruikt. Het is het tweede deel in een serie over bodemschatten en bouwgeheimen in de gemeente Leiden. Dit deel gaat geheel over het archeologische en bouwhistorisch onderzoek in de binnenstad van Leiden. Het besteedt aandacht aan het archeologisch onderzoek dat sedert de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog in 1993 heeft plaatsgevonden en aan het bouwhistorisch onderzoek dat sinds de aanstelling van een gemeentelijk bouwhistoricus in 2001 een structureel karakter heeft gekregen.

Leiden heeft relatief laat op gemeentelijk niveau de zorg voor zijn archeologische en bouwhistorische erfgoed structureel en professioneel ter hand genomen. Misschien was hier de wet van de remmende voorsprong wel debet aan. Al in 1977 heeft de wethouder van Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken en Verkeer een Archeologische Begeleidingscommissie opgezet die tot taak had om de talrijke archeologische bodenvondsten die bij civiele en bouwkundige werkzaamheden in de Leidse binnenstad aan het licht kwamen voortaan te (laten) onderzoeken. Deze situatie ondervindt lange tijd de noodzaak voor de aanstelling van een gemeentelijk archeoloog. Een indrukwekkende reeks jaarverslagen van *Bodem Onderzoek in Leiden* (de zogenaamde BOL-letjes) die vanaf 1978 tot en met 1991 verschenen, was het resultaat van die onderzoeken. In deze jaarverslagen waren vaak gedetailleerde rapporten opgenomen. Voor hen die niet in het archeologische jargon thuis waren, was deze reeks moeilijk toegankelijk. De reeks bodemschatten en bouwgeheimen komt aan die lezers ruimschoots tegemoet. Dwars door de stad pikt de draad na het laatste BOL-letje weer op, maar de onderwerpen en de stijl van de verhalen zijn een stuk publieksvriendelijker geworden.

Het boek telt negen hoofdstukken die vooraf worden gegaan door een inleiding van gemeentelijk archeoloog Chrystel Brandenburgh. In het eerste hoofdstuk van Orsel wordt het bouwhistorisch onderzoek aan het Gravensteen beschreven. Deze door de Hollandse graven gebouwde toren zou als grafelijke gevangenis hebben dienst gedaan. De toren blijkt na onderzoek echter onderdeel te hebben gevormd van een versterkte residentie waarvan ook het huis Lokhorst deel uitmaakte. De toren is rond 1200 in baksteen in het zogenaamde Noordse verband gemetseld, waaruit Orsel meent te kunnen afleiden dat de toren is gebouwd met geïmporteerde baksteen door metselaars die waarschijnlijk ook vanuit het buitenland (Noord Duitsland?) afkom-

stig zijn. Het is daarmee één van de oudste bakstenen gebouwen van West-Nederland. Het onderzoek maakt duidelijk dat er rond 1200 in Leiden, gescheiden door de Rijn en de handelsnederzetting langs de Breestraat, gelijktijdig twee kastelen hebben bestaan: het Gravensteen, dat in handen van de Hollandse graaf was, en de Burcht op het Waardeiland dat in het bezit was van de Utrechtse bisschop. De toegenomen invloed van de graaf betekende dat na de Loonse Oorlog van 1204-1206 de Burcht definitief in handen van de graaf kwam en hij beide kastelen in bezit kreeg. Vanaf dat moment kon hij ook de vorming van de stad verder stimuleren en de beide zijden van de Nieuwe Rijn tot één stedelijk gebied transformeren.

In het volgende artikel over de Burcht van de hand van Van den Ende wordt een samenvatting gegeven van ruim een eeuw archeologisch onderzoek aan dit object, een uiteindelijk 11 m hoog mottekasteel met een ringmuur van tufsteen. Belangrijke vraag is hoe oud de Leidse Burcht precies is.

Bij de herinterpretatie van de oude opgravingsgegevens heeft de auteur helaas niet altijd de goede argumenten gebruikt of de alternatieven in de interpretatie uiteen gezet. Uit de constructie van het heuvellichaam blijkt dat er meerdere fasen te onderscheiden zijn. De oudste fase zou een ringwalburcht zijn geweest met een doorsnede van

65 m. Deze ringwalburcht wordt op grond van het ontbreken van Afzettingen van Duinkerke III onder de wal gedateerd rond 880 na Chr. Of dit dateringsargument valide is, moet worden betwijfeld. De eerder genoemde afzettingen hebben in het mondingsgebied van de Oude Rijn vooral in de 12de eeuw plaats gevonden. Feit is wel dat de meeste ringwalburchten in West Nederland uit het laatste kwart van de 9de eeuw dateren. Maar ook de interpretatie van de ringwal als rest van een ringwalburcht moet worden betwijfeld. Deze wal kan ook heel goed als beginconstructie voor het opwerpen van het aardlichaam van de motte worden geïnterpreteerd om de binnen de wal gestorte grond bijeen te houden. Zo heeft de kleinst bekende ringwalburcht – die van Souburg – altijd nog een diameter van 144 m en ontbreken er aanwijzingen voor een houten palissadering aan de buitenzijde van de Leidse ringwal, die voor zover mogelijk wel

altijd bij de ringwalburchten is aangetroffen. Ook de functie van ringwalburchten was geheel anders dan die van de latere mottekastelen. De ringwalburchten waren aanvankelijk bedoeld als vluchtkampen voor de lokale bevolking tegen de invallen van de Noormannen en aangelegd door het centrale gezag. Grote mottekastelen hadden vooral een militaire functie en werden gebouwd door en voor de landsheren. Voor de monding van de Oude Rijn was overigens al een ringwalburcht aanwezig in Rijnsburg, slechts enkele kilometers stroomafwaarts van de Leidse burcht, met een doorsnede van ongeveer 200 m. Al deze argumenten ontcrachten de aangehangen opvatting van de auteur als zou de Leidse Burcht als ringwalburcht zijn begonnen. De eerste echt betrouwbare datering komt van de tweede ophoging van het heuvellichaam die aan de hand van een houten balk aan de basis van die ophoging wordt gedateerd tussen 896 en 970 n.Chr. Aangenomen moet dus worden dat de motte ergens in de 10de eeuw is opgeworpen, waarschijnlijk in de eerste helft van die eeuw, en was voorzien van houtbouwconstructies, waaronder een palissade. Ook de latere functie van de Burcht wordt behandeld. Vanaf de 17de eeuw krijgt de heuvel een belangrijke functie in de voorziening van vers water in Leiden. Het archeologisch onderzoek heeft de werking van het systeem aangetoond. Het water liet men in een waterkelder aan de voet van de heuvel opwellen, waarna het naar waterservoirs bovenop de heuvel werd gepompt. Van daaruit werden twee fontein in de stad van het water voorzien.

De overige hoofdstukken laten de lezer kennis maken met de verschillende andere fysieke aspecten van de historische stad. Zo wordt de ontwikkeling van de kerk aan de Haarlemmerstraat beschreven die zich van Vrouwekapel via Onze-Lieve-Vrouwekapel heeft getransformeerd tot Waalse kerk. De ontwikkeling van de plattegrond van de kerk wordt uitvoerig beschreven. Helaas ontbreken noordpijl en schaalstok bij de plattegronden, waardoor de vergrote plattegrond van de kerk nu niet tot zijn recht komt omdat de voorganger groter is afgebeeld. Ook bij het lezen van de tekst ontstaan problemen omdat voor de verschillende gevels van de kerk de aanduidingen 'oost' en 'west' niet consequent worden toegepast. Een andere geestelijke instelling die wordt beschreven is het klooster Lopsen, een rond 1400 gesticht mannenklooster dat vlak buiten de stadswallen lag en in de periode van de Opstand werd afgebroken. De kloosterlingen

hielden zich vooral bezig met het kopiëren en verlichten van boeken en het vervaardigen van schilderingen. Archeologisch sporen van deze economische activiteiten werden gevonden in de vorm van aanwijzingen voor leerlooierijen voor de eigen boekfabricage en de aanwezigheid van houten paneeltjes waarop beschrijvingen konden worden aangebracht. Ook verschillende pelgrimsinsignes die op het kloosterterrein zijn aangetroffen, weerspiegelen de reizen die menig kloosterling zal hebben ondernomen. Zo werd een insigne gevonden dat verwijst naar een pelgrimstocht naar Santiago de Compostela.

Ook terreinen buiten de stad krijgen de nodige aandacht. Het artikel van Roscher handelt over de tuinderijen buiten de historische stad. Aan de Schelpenkade werd een terrein onderzocht waar in de 15de-16de eeuw groentetuinen werden aangelegd door de stedelijke bevolking. Deze tuinen werden in de Opstand afgebroken omdat ze een belemmering vormden voor de defensie van de stad. Nadien werden de tuinen hersteld, maar behoorden de bewoners tot de meer welgestelde bevolking van de stad en werden de percelen ruimer opgezet. In de tweede helft van de 18de eeuw was de Europees beroemde bloemisterij 'De Dadelboom' op deze locatie gevestigd. De eigenaar en kweker Adrianus Stekhoven vertrok in 1753 naar Wenen om daar als directeur van het keizerlijk lustslot Schönbrunn in dienst te treden, terwijl enkele jaren later de Duitse keizer Jozef II een bezoek bracht aan de Dadelboom. Archeologisch zijn vooral de vele tuinvazen de getuigen van dit grondgebruik.

Twee andere hoofdstukken van de hand van Van Oosten gaan over het typische binnenstedelijke archeologische onderzoek. Het ene artikel behandelt het onderzoek aan de Pelikaanstraat, het andere het onderzoek op het voormalige Groencomplex (de Pelgrimspoort). Laatstgenoemd onderzoek speelde zich af op het binnenterrein achter de huizen langs de Langebrug en laat de dynamische ontwikkeling zien die in zo'n huizenblok in een historische binnenstad heeft plaatsgevonden. Aanvankelijk woonden er in de 14de eeuw nog welgestelden langs deze straat, maar vanaf de 17de eeuw neemt de sociale gemêleerdheid van de bewoners toe. Op de achtererven worden zogenaamde 'cameren' gebouwd: kleine éénkamerwoningen van ongeveer 20 m die aan arme gezinnen werden verhuurd. Pas als de stedelijke bevolking aan het einde van de 17de eeuw sterk terugloopt, worden deze 'cameren' opgedoekt. Het onderzoeksgebied aan

de Pelikaanstraat lag tot het midden van de 14de eeuw buiten Leiden, in het ambacht Maredorp ten noorden van de Oude Rijn. Toen dit gebied bij de stad Leiden werd getrokken, werd het grondgebied met ongeveer een halve meter klei opgehoogd. Het gebied behield aanvankelijk nog een agrarische functie, getuige de boerderijen die er op de ophogingen werden gebouwd. Pas vanaf ongeveer 1550 zijn er meer ambachtelijke activiteiten aantoonbaar. Zo werden er resten gevonden van een (dak) pannenbakker en van een perkamentmaker. Verder werd het gebruikelijke huishoudelijke afval van de aangrenzende woonhuizen teruggevonden.

Een ander artikel van Van Oosten handelt over één van de verdedigingselementen van de middeleeuwse stad, namelijk de funderingen die van de Oude Zijlpoort en de belendende stadsmuur zijn aangetroffen. Delen van deze rond 1350 gebouwde poort zijn opgegraven in de Haarlemmerstraat. Van een eventuele houten voorganger werden geen sporen aangetroffen. De poort bleef in gebruik tot de stad in 1644 werd vergroot en deze poort een opvolger kreeg in de nieuwe Zijlpoort. De oude poort werd daarom in 1646 gesloopt. In een kadertekst wordt op illustratieve wijze de bouw en de sloop van de deze stadspoort in relatie gebracht tot de groei van de stad Leiden in zijn geheel.

In het laatste hoofdstuk schrijft bouwhistoricus Orsel over de recente bouwhistorische ontdekkingen in het perspectief van de ontwikkeling van huizen en huizenblokken in Leiden. Het is voor het eerst dat er een overzichtsartikel over dit onderwerp verschijnt. Het is duidelijk dat er in Leiden vele interessante ontdekkingen achter de gevels te doen zijn die het inzicht in de stedenbouwkundige ontwikkeling van die stad in het bijzonder en die van andere middeleeuwse steden in West-Nederland in het algemeen kunnen vergroten. Het blijkt dat op grote, schaars bebouwde percelen met agrarische bebouwing langs de hoofdstraten diepe percelen worden aangelegd met over het algemeen haaks op de rooilijn georiënteerde huizen, de zogenaamde diepe voorhuizen. Aan de hand van verschillende bebouwingsmodellen wordt uitgelegd welke bebouwingsvormen in welke periode gangbaar werden. Ook wordt duidelijk gemaakt welke problemen daarbij optraden wat betreft lichttoetreding tot de panden en welke oplossingen daarvoor werden toegepast. Een verhelderend verhaal voor eenieder die de complexe stedelijke bebouwing van een middeleeuwse binnenstad wil begrijpen en ontrafelen.

Een kadertekst over de ligging van de haardplaats in de Leidse huizen geeft extra inzicht over de ontwikkeling in het interieur van deze woningen. Verder worden veranderingen in gebruikte bouwmaterialen en constructiewijzigingen aan vloeren en kappen beschreven. Ook de verschillen tussen de Leidse bouwers en de metselaars in de rest van Nederland met betrekking tot de toegepaste metselverbanden worden belicht. Zo wordt er al op een veel vroeger moment in de tijd dan elders het kruisverband toegepast en ook de toepassing van drieklezoren in het kruisverband bij de hoekoplossing van gebouwen is in Leiden opmerkelijk vroeg.

Dwars door de stad is een boek dat voor elke geïnteresseerde in de fysieke geschiedenis van Leiden wat te bieden heeft. Het boekje is aantrekkelijk vormgegeven en fraai geïllustreerd. Informatieve kaderteksten en een uitgebreide lijst van verklaringen van archeologische en bouwhistorische termen achterin het boek verhogen de toegankelijkheid tot de stof; kortom: een aanrader!

Epko J. Bult

A. Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift van Pieter Teding van Berkhout*. Vergezicht op het gymnasium onderwijs in de zeventiende-eeuwse Nederlanden (Hilversum, Verloren, 2007, 288 blz., geïll., ISBN: 978-90-6550-980-2, prijs: € 29,-).

Over de lesstof van de Latijnse school is veel bekend, maar van de manier waarop leerlingen de lesstof verwerkten, weten we niet zo veel. Het bewaard gebleven schoolschrift van de 17de-eeuwse Haagse gymnasiast Pieter Teding van Berkhout biedt dan ook een unieke mogelijkheid om dit te onderzoeken. Pieters schrift bevat stijl oefeningen, opstellen en oraties, maar ook oefeningen die buiten het door de Schoolordre van 1625 voorgeschreven curriculum vielen. Uit Pieters schrift blijkt onder meer dat de leerlingen bij het maken van Latijnse opstellen intensief gebruik maakten van de – toen ruimschoots beschikbare – bloemlezingen uit de klassieke en contemporaine literatuur. Het natekenen van zinneprenten diende als oefening in memoriseren. Dit alles stond in het teken van de welsprekendheid, een vaardigheid die in de Republiek onontbeerlijk werd geacht voor leerlingen als Pieter die voorbestemd waren voor de magistratuur.

De voorloper van het tegenwoordige gymnasi-

um was de Latijnse school. Van de 16de tot in de 19de eeuw gingen jongens in de leeftijd tussen twaalf en achttien daar naar toe als hun ouders het konden betalen. Schoolboeken die op de Latijnse school gebruikt werden zijn er genoeg. Mevrouw Frank-van Westrienen ontdekte echter het schoolschrift van een jongen die in die tijd Latijn leerde: Pieter Teding van Berkhout (1643-1713), en schreef er een boek over. Van zo'n schrift is tot dusver geen tweede bekend. Mevrouw Frank wilde in haar boek ook illustraties opnemen van drukken uit de Leidse UB en nam daarvoor contact op met conservator Van der Lem. Hij stelde voor er een tentoonstelling van te maken.

Mevrouw Frank ontdekte het schrift enkele jaren geleden in het archief van de familie Teding van Berkhout, dat bewaard wordt in het Nationaal Archief in Den Haag. Ze kwam daar omdat Pieter een grand tour had gemaakt en ze over dit onderwerp haar proefschrift schreef. Ze promoveerde in 1983 op dit onderwerp aan de Universiteit Leiden, dezelfde universiteit waar ze zo'n halve eeuw eerder geschiedenis studeerde – ze heeft nog college gehad van gerenommeerde historici als Huizinga en Colenbrander. Het schrift van Pieter was zo'n unieke vondst, dat ze ook daar nog een boek over wilde schrijven. Op 6 juli 2007, vlak voor haar negentigste verjaardag, presenteerde ze deze tweede monografie.

Het schrift van Pieter is heel wat dikker dan de schriften die tegenwoordig op de middelbare school worden gebruikt. De inhoud dateert uit de jaren 1658-1660 – Pieter schreef er dus in tussen zijn vijftiende en zeventiende levensjaar. Het schrift is gebonden en telt 234 bladzijden. Het is niet bekend of leerlingen van de Latijnse school maar één schrift hadden waarin ze alles noteerden, of dat ze er meerdere schriften op na hielden. Opmerkelijk is wel dat er geen Grieks in Pieters schrift voorkomt, terwijl die taal wel deel uitmaakte van het lesprogramma. In het schrift staan spreuken, korte verhaaltjes, opstellen, oefenbrieven en emblemen: tekeningen met een spreuk en een moralistisch versje eronder.

Mevrouw Frank stelde zich onder andere ten doel om voor alle items in het schrift na te gaan wat de bron ervan is geweest. De grootste complicatie daar-

bij was vast te stellen wat Pieter zelf had gelezen en wat hij uit uittrekselboeken, bloemlezingen en spreukencollecties had overgeschreven. In Pieters schrift staan ook vele tekeningen en emblemen. Dankzij haar grote speurzin is zij erin geslaagd veel bronnen van deze afbeeldingen te traceren. Relatief veel van Pieters voorbeelden staan in boeken die zich in de Leidse UB en de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevinden. De embleemboeken uit de Leidse UB die Pieter gebruikt heeft, waren te zien op de tentoonstelling, aangevuld met boeken uit een particuliere collectie.

Wat we niet weten, is of het leren van emblemen toen een vanzelfsprekend onderdeel uitmaakte van een goede opvoeding. Op de Latijnse school had je toen, net als nu, een leerprogramma en een systeem om de kwaliteit van de school te bewaken. De Staten van Holland benoemden daarvoor een commissie, waar onder andere de Leidse hoogleraren Vossius en Heinsius deel van uitmaakten. Deze commissie stelde een 'schoolorde' op waarin werd vastgelegd wat men moest leren. Maar in deze schoolorde wordt niets gezegd over het belang van emblemen.

Over Pieter zelf is niet veel bekend. Het is zelfs niet zeker of hij wel een Latijnse school bezocht heeft. Het is ook denkbaar dat hij les heeft gehad van een huisleraar. Maar wel staat vast dat het schrift de weerslag biedt van wat een jongen in die tijd op de Latijnse school leerde. Ook wordt aangenomen dat Pieter een aantal jaren rechten gestudeerd heeft in Leiden. Dat hadden zijn vader en grootvader ook gedaan. Van Pieters studietijd is niets bewaard gebleven; zijn naam komt zelfs niet voor in de inschrijvingsregisters.

Mevrouw Frank-van Westrienen heeft een unieke bron ontsloten en deze op een zeer gedegen en tegelijkertijd zeer toegankelijke wijze voor het publiek beschikbaar gemaakt. Het materiaal dat door haar is onderzocht, heeft uitgewezen dat veel berust op pedagogische richtlijnen van mensen als Erasmus, Lipsius en Vossius. De presentatie van haar boek is bovendien aanleiding geweest voor een uiterst originele presentatie van materialen uit de collectie van de bibliotheek.

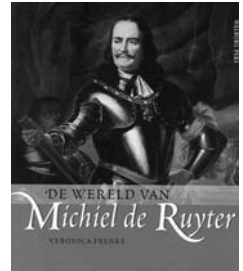
Paul Hendriks

Veronika Frenks, *De wereld van Michiel de Ruyter. De trots van Zeeland* (Zutphen: Walburg Pers, 2007, 96 blz., geïll., ISBN: 90-5730-407-4, prijs: € 19,95).

Op 24 maart 2007 was het 400 jaar geleden dat Michiel Adriaansz. de Ruyter in Vlissingen werd geboren. Ter gelegenheid daarvan werden in het afgelopen jaar op diverse plaatsen in Nederland tentoonstellingen georganiseerd, congressen en lezingen gehouden, nieuwe publicaties 'Rondom De Ruyter' uitgebracht en oudere De Ruyter-uitgaven herdrukt. De teller nadert inmiddels de vijftig. Op enkele uitzonderingen na gaat het veelal om oude wijn in nieuwe zakken.

Een van de eerste boeken die in het De-Ruyterjaar verscheen was: *De wereld van Michiel de Ruyter. De trots van Zeeland*, van de hand van journaliste en docente Frans, Veronika Frenks. Als gast-conservator was zij betrokken bij de realisatie van de tentoonstelling 'De trots van Zeeland, de wereld van Michiel de Ruyter' in het Zeeuws Maritiem MuZEEum te Vlissingen. Gelijktijdig stelde zij het bovengenoemde boek samen. Zowel in de tentoonstelling als in haar boek geeft Frenks een aardige kijk op de persoon van Michiel de Ruyter en schetst zij de omstandigheden die hem tot Nederlands beroemdste zeeheld maakten. Daarnaast tracht zij antwoorden te formuleren op de volgende vragen. Hoe kan het dat de zoon van een bierdrager het bracht tot admiraal van de Nederlandse vloot? Wat was de invloed van het welvarende 17de-eeuwse Zeeland op De Ruyter? Welke rol speelde koopvaardij, visserij en kaapvaart? En in welke mate hebben de drie Engelse zeeoorlogen uit de 17de eeuw, de opkomst van de zeeschilders en de mythetvorming rondom De Ruyter bijgedragen aan zijn roem?

Door de veelheid aan behandelde aspecten, variërend van politieke en economische geschiedenis, haringvisserij, walvisvaart, navigatie en nieuwsgaring tot zeestukken, ontbreekt echter elke diepgang. De meeste hoofdstukken zijn, zij het soms wat krampachtig, wel op de een of andere manier aan De Ruyter gerelateerd. Het eerste deel gaat in op de economische situatie van Zeeland in de 17de eeuw en van Vlissingen in het bijzonder. In vogelvucht komen de opkomst van het gewest, zeehavens, koopvaardij, Vlissingen als stad aan de Schelde, kaapvaart, haringvisserij, wal-

visvaart, de meekrap-, graan- en vlasteelt en de Zeeuwse admiraliteit voorbij. In het tweede deel beschrijft Frenks de belangstelling voor de natuur, de ontdekking van de wereld, reisjournaals en kaarten, kunst en de buitenplaatsen van de familie Lampsins. Vanuit museaal oogpunt wellicht terecht, maar vanuit het De Ruyter-perspectief zijn er grote vraagtekens te plaatsen bij het opnemen van deze hoofdstukken met titels als 'Kijken, eindeloos kijken', 'Moufeschans: botanie en buitenleven in neuzen' en 'Neptunus' snuifdoos en andere rariteiten'. In het derde en laatste deel komt De Ruyter meer uit de 'verf', hoewel het hoofdstuk over zeestukken een wat vreemde eend in de bijt is. Het derde deel eindigt met een hoofdstuk over De Ruyters laatste reis in 1675-1676 naar de Middellandse Zee. Een conclusie ontbreekt.

Frenks' publicatie is geen museumcatalogus in de klassieke zin geworden, maar gewoon een aardig museumboek. Vooral voor niet-historici is het een handreiking om op hoofdlijnen kennis te nemen van de 17de-eeuwse Zeeuwse samenleving, en dan met name de aspecten kunst en cultuur, visserij, koopvaardij en kaapvaart. Het gebruikte beeldmateriaal komt helaas niet goed tot zijn recht. Veel zwart-wit foto's zijn kwalitatief onder de maat afgedrukt, een gemiste kans. Desondanks geeft *De trots van Zeeland* een aardig beeld van de tijd en de regio waarin De Ruyter en andere Zeeuwse admirals opgroeiden en onderscheidt het zich daardoor in positieve zin van de andere De Ruyter-publicaties.

Adri P. van Vliet

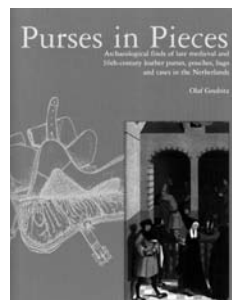
Olaf Goubitz, *Purses in Pieces*, *Archaeological finds of late medieval and 16th-century leather purses, pouches, bags and cases in the Netherlands* (Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, 2007, 118 blz., geïll., ISBN 978-90-8932-004-9, prijs € 24,50).

Bij opgravingen in Dordrecht werden tussen 1969 en 2004, naast ca. 25.000 schoenen, ook 55 tassen en tientallen 'containers' van leer gevonden, veelal uit de 15de en 16de eeuw. Olaf Goubitz was decennia lang als leerspecialist verbonden aan de Rijksdienst voor Archeologie, Monumentenzorg en Cultuurlandschap (toen ROB). Hij behandelde, bestudeerde en reconstrueerde de Dordtse – en bijna alle andere Nederlandse – leervondsten, met een zeldzame combinatie van vakmanschap en liefde voor het materiaal. In 2001 publiceerde hij een eerste van drie overzichtswerken, het onvolprezen 'schoenenboek'

(gerecenseerd in *Holland* 34 (2002), blz. 250-251), dat hij wilde completeren met het nu verschenen 'tassenboek' en een boek over mes- en zwaardschedes. Helaas overleed Olaf in de nazomervan 2007 en heeft hij de publicatie van *Purses in Pieces* niet meer mee kunnen maken.

Hoewel – conform het aantal vondsten – veel bescheidener van omvang dan het schoenenboek, is ook het tassenboek een grondig overzicht van opgegraven tassen, beurzen, buidels en etuis uit (vooral) de Late Middeleeuwen, op p. 13 de 'bloeitijd van het tassengebruik' genoemd. Daarbij is uitgegaan van het gevarieerde corpus aan vondsten uit Dordrecht, aangevuld met andere Nederlandse en soms buitenlandse voorwerpen. Ze worden per type behandeld, onderverdeeld naar subtypes, bijvoorbeeld de 'framed purses' (tassen met beugels) die zijn verdeeld in 'ring-framed', 'double-ringed', 'secondary-ring', 'hinged-ring', 'harp-framed', 'spring-catch framed' en de 'bar purse'. De precieze benaming van al deze tassen is natuurlijk verwarrend, zodat dit boek eerst en vooral voorziet in een gefundeerde indeling en bijbehorende terminologie. De gedetailleerde technische beschrijvingen zijn voorzien van prachtige eigenhandige tekeningen, zwart-witfoto's en details van tassen op schilderijen en prenten. Ook aan het handwerk wordt aandacht besteed: zo legt Goubitz op blz. 94-96 zijn reconstructie van een draagbaar leren etuije voor schrijftafeltjes stap voor stap uit. Daaruit blijkt dat namaken de enige manier is om dit soort gecompliceerde voorwerpen te doorgronden.

In het buitenland wordt altijd met jaloezie gekeken naar de vele dagelijkse voorwerpen van organisch materiaal (hout, leer, textiel) die in de Nederlandse steden bewaard zijn gebleven, dankzij de kletsnate, zuurstofloze omstandigheden in onze bodem. Daarom is dit boek in het Engels: het heeft beslist een Europese reikwijdte. Natuurlijk blijven er vragen over, zeker naar de functie van de diverse types. Slechts een paar etuis of tasjes in het boek waren nog gevuld: met schrijftafeltjes en een schrijfstift, een kam, naalden, of kleingeld en een dobbelsteen. Ook hebben maar enkele zo'n duidelijke vorm (van een knijpbril of een veldfles) dat ze onmiskenbaar zijn. In de meeste gevallen zijn slechts fragmenten van weggegooidde tassen van koeienhuid

overgebleven, waarvan onderdelen van soepeler kalfs- of geitenleer of textiel en al het stiksel zijn vergaan en bv. metalen gespen voor hergebruik eraf gesloopt waren. Daardoor is vaak onduidelijk hoe, voor wat en door wie de tas precies gebruikt is. Afbeeldingen helpen, maar compliceren ook het verhaal: er zijn zowel tassen opgegraven die we niet van afbeeldingen kennen, als tassen afgebeeld die met geen enkel bewaard exemplaar overeenkomen. Wat vooral duidelijk wordt uit dit boek, is dat eigenlijk elke tas anders is. Er zijn standaardvormen, maar de afwerking is steeds uniek, en de meeste tassen waren multifunctioneel – net als nu.

Gelukkig besteedt deze eerste gespecialiseerde publicatie ook aandacht aan sociale en symbolische aspecten van de tas. Het is immers een voorwerp dat zichtbaar gedragen werd en dat letterlijk rijkdom in zich draagt: 'no purse, no prestige!' (blz. 13). De decoratie van opgegraven voorwerpen toont heraldische motieven en liefdessymboliek (tassen met het woord 'amours' erop) en geeft een idee van wat je met een tas kon uitdragen. De iconografische bronnen geven echter meer indicaties. Zo zijn er tassen, zoals de gordelbeurs met twee ophanglussen, die op afbeeldingen uitsluitend door mannen worden gedragen. Fascinerend is de stokbeurs of 'father purse', bestaande uit een handvat met daaraan een aantal sluitbare zakken, vaak met zijvakjes erop. Deze tas werd door geldhandelaars gebruikt voor verschillende muntsoorten, maar was gevuld met munten te zwaar om te dragen. Als de lege tas met handvat aan de muur hangt, zoals op schilderijen van Jan Steen, is de overeenkomst met scrotum en penis evident en zo'n lege stokbeurs symboliseert dan ook 'zowel mannelijk als financieel onvermogen' (blz. 34).

Het tassenboek opent met een sympathiek 'neurologisch' voorwoord van Carol van Driel-Murray, dat het belang en het eigene van het werk van Olaf Goubitz en van dit boek onderstreept. Enigszins mager is de verantwoording aan het eind: slechts een korte notenlijst, die overlapt met een korte bibliografie, die niet eens op alfabet staat. En net als bij het schoenenboek ontbreekt een index, zodat er alleen gebladerd kan worden en niet gericht gezocht. Maar ook zonder dat zal dit 'tassenboek' hét handboek worden voor wie weet hoe lang, dat door specialisten en amateur-archeologen letterlijk naast het 'schoenenboek' gezet zal worden en veelvuldig gebruikt om, Olaf citerend, van een snipper weer een tas te maken.

Annemarieke Willemsen

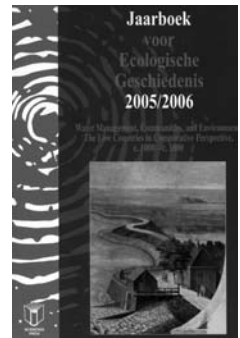
Hilde Greefs en Marjolein 't Hart (red.), *Water Management, Communities and Environment. The Low Countries in Comparative Perspective, c. 1000-c. 1800. Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis 2005-2006* (Gent/Amsterdam: Academia Press/VU, 2006, 202 blz., geïll., ISBN 10-90-382-0988-6/13-978-90-382-0988-3, prijs € 14,90).

Deze uitgave vormt goeddeels de neerslag van een conferentie die op 15 oktober 2005 is gehouden in het Gemeenlandshuis van Rijnland te Leiden. Het thema was waterbeheer, een onderwerp dat, zoals de themaredactie terecht stelt, van cruciaal belang was en is in de ecologische ontwikkeling van de Lage Landen. Dit wordt nog eens onderstreept in de inleiding door de Amerikaanse historicus en genie-officier Martin Reuss. Hiervan is de Engelse tekst alsmede een samenvatting in het Nederlands in deze uitgave opgenomen. Ditzelfde geldt ook voor de overige bijdragen. Het lijkt mij een goede gedachte geweest te zijn om zo te werk te gaan. Men brengt op deze manier een onderwerp dat zeker van bijzonder belang is voor onze streken, maar tegelijk een mondiale dimensie heeft, onder de ogen van een veel breder publiek dan bij een uitgave van uitsluitend teksten in onze taal het geval zou zijn geweest.

Het mondiale aspect komt goed naar voren in de bijdrage van de Brit Robert Wareham die een vergelijking trekt tussen 'Water management and the economic environment in Eastern England, the Low Countries and China' in de periode ca. 960-1650 (blz. 9-33). De nadruk valt hier vooral op een deel van de 'fenlands' in oostelijk Engeland. Interessant is de mededeling dat men momenteel bezig is met de 'reflooding' van een gebied nabij Cambridge, onder meer voor het behoud van de vogelstand.

De Gentse mediëvist Tim Soens draagt ter verandering van twee sprekers die hun bijdragen niet afgedrukt wensten te zien, een gedegen verhandeling bij over 'Falend waterbeheer in de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte' tussen de 13de en de 16de eeuw (blz. 35-61). Het falen schrijft hij vooral toe aan het ten koste van de kleine landeigenaar opkomende absenteïsme.

De volgende bijdragen zijn van Nederlandse herkomst. Milja van Tielhof en Petra van Dam hou-

den zich bezig met de ecologische en financiële aspecten van het waterbeheer in Rijnland in de periode 1200-1800 (blz. 63-93). Hun goed onderbouwde eindconclusie is dat het fiscale aspect van de turfwinning zodanig was geregeld dat deze hoegeenaamd geen bedreiging vormde voor het waterbeheer. Zo kunnen zij gewagen van 'institutional strength in a highly dynamic wetland environment' (blz. 89). Charles Cornelisse houdt zich bezig met de economische aspecten van turfwinning en de invloed daarvan op het milieu in het laatmiddeleeuwse Holland (blz. 95-121), waar turf een energiebron van overheersende betekenis was: wij kunnen ervan uitgaan dat in ongeveer 90% van de energiebehoefte werd voorzien door turfwinning. Zijn voordracht is te beschouwen als prelude op zijn Leidse dissertatie, die in 2007 is verschenen.

Piet van Cruyningen laat zijn licht schijnen over winst en risico bij inpolderingen in Staats-Vlaanderen gedurende de periode van ca. 1590 tot 1665 (blz. 123-142). Het blijkt hier te gaan om een zeer winstgevende activiteit, mede door de efficiënte organisatie in 'compagnieën'. Alfons Fransen behandelt de financiering van het beheer van de Diemerdijk in de eeuw tussen 1670 en 1770 (blz. 143-173), dus in een tijdperk waarin vooral aanvankelijk sprake was van verminderende pachtopbrengsten, waarbij zich bovendien in de toenemende verbreiding van de paalworm een nieuwe bedreiging van de veiligheid manifesteerde. Vooral door financiële steun van de stad Amsterdam bleven de gevolgen beheersbaar.

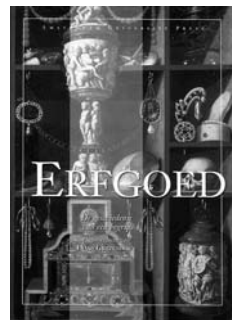
Siger Zeischka behandelt tenslotte de lotgevalen van enkele Rijnlandse polders, die in de 17de en 18de eeuw de negatieve gevolgen ondervonden van de nabijheid van de Haarlemmer- en Brasemermeren met hun stijgend waterpeil (blz. 175-194). Ook in één van de behandelde 'casussen' speelde Amsterdam een belangrijke rol en wel bij het beheer van de wegen in de polders van de Sloterbau, die stadseigendom waren en tevens als waterkering fungeerden.

De lezer krijgt een interessant en overtuigend beeld van de interactie tussen particuliere belanghebbenden en machtige instanties als het Hoogheemraadschap van Rijnland en het Amsterdamse stadsbestuur. Ik aarzel niet om deze goed verzorgde bundel aan te duiden als een zeer waardevolle bijdrage tot de geschiedenis van ons nationale milieu, meer speciaal van dat van de gewesten Holland en Zeeland.

Philip Bosscher

Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, 336 blz., geïll., ISBN: 979-90-5356-912-2, prijs: € 37,50).

Steeds meer zaken lijken te vallen onder het begrip 'erfgoed'. Dat blijkt als men op Internet zoekt. Men komt dan natuurlijk tegen 'cultureel erfgoed', maar ook andere samengestelde begrippen als medisch, religieus, industrieel, academisch en zelfs digitaal erfgoed. Waar komt het begrip 'erfgoed' oorspronkelijk vandaan en wat kan men er precies onder verstaan? Onlangs verscheen de bundel *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, dat de boeiende geschiedenis van dit begrip uit de doeken doet.

Het is belangrijk dat er in Nederland meer aandacht komt voor begripsgeschiedenis. Elke historicus weet immers dat een begrip in het verleden een andere betekenis, een andere lading kan hebben dan tegenwoordig. Dat maakt de bestudering van bronnen moeilijk, maar juist ook zo aardig. Men dient zich de taal eigen te maken die in de bewuste bron gehanteerd wordt. Sommige begrippen zijn echter zo rijk geschakeerd aan betekenis dat een nauwgezette studie van het begrip geen overbodige luxe is. 'Erfgoed' blijkt duidelijk zo'n begrip te zijn, net als de begrippen 'vaderland', 'vrijheid', 'burger' en 'beschaving', die eerder werden opgenomen in de Reeks Nederlandse Begripsgeschiedenis.

Wat verstaat u als lezer eigenlijk onder erfgoed? Waarschijnlijk denkt u net als ik dat een schilderij van Rembrandt of het charter waarin de vrede van Münster is vastgelegd te scharen valt onder erfgoed. En u heeft natuurlijk helemaal gelijk. De afgelopen decennia passen wij het begrip 'erfgoed' toe op culturele voorwerpen. Vóór die tijd sprak men echter van 'oudheden', 'gedenktekenen' of 'voorwerpen van kunst en wetenschap'. Bij erfgoed dacht men vooral aan immateriële zaken, bijvoorbeeld de geestelijke erfenis van een denker of de overgedragen tradities of de normen en waarden van een cultuur. Denk bijvoorbeeld aan het boek *Erflaters van onze beschaving*, van Jan Romein en zijn vrouw Annie Romein-Verschoor. Daarnaast werd het begrip in een juridische context gebruikt als onvervreemdbare goederen die van geslacht op ge-

slacht dienden te worden doorgegeven.

Een andere boeiende discussie die in de bundel naar voren komt, is die van de noodzaak om (cultureel) erfgoed te behouden. De meesten onder ons zullen geneigd zijn dit te onderschrijven, maar er zijn toch ook enkelen die zich afzetten tegen de erfgoedgedachte. Sommigen gaan zo ver dat ze het erfgoed zelfs willen vernietigen. Onmiskenbaar zit in het opkomen voor erfgoed een conservatieve gedachte. Het is een erfenis uit het verleden die we willen bewaren. Aan de andere kant willen we die erfenis levend houden door hem te gebruiken, te bestuderen, steeds opnieuw te interpreteren en er eenvoudigweg van te genieten. Frans Grijzenhout schrijft in de inleiding terecht dat als dit levend houden niet lukt, het erfgoed al snel een museumstuk wordt en dat is 'een benaming die er voor velen op duidt dat het voorwerp geplaatst is in de diepste ring van het vergeten' (blz. 4). De denkers die zich verzetten tegen erfgoed wijzen vaak op de museologie van erfgoed en de angst dat de ruimte om iets nieuws te scheppen wordt ingeperkt.

Veel auteurs, het zijn immers mensen van de huidige tijd, gaan uit van erfgoed als een verzameling cultuurobjecten en niet van het immateriële gedachtegoed. Maar juist door de erfenis uit het verleden levend te willen houden, schept men weer nieuw erfgoed. De gedachten over een kunstwerk vallen immers onder het begrip 'erfgoed' in een immateriële zin. En daarmee leggen ze getuigenis af van onze kijk op het kunstwerk, waardoor de erfenis uit het verleden tevens wordt doorgegeven aan de toekomst. Deze continue vernieuwing van het erfgoed komt in dit boek minder goed uit de verf.

In de bundel staan zeer leeswaardige artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Zo komen aan bod: erfgoed in een juridische context, de erfgoedgedachte bij oudheidkundigen in de Republiek, literair en architectonisch erfgoed, naast archieven en natuurmonumenten als erfgoed. Als men de bundel uit heeft, beklijft dan ook het gevoel dat erfgoed een zeer rijk begrip is, maar dat het moeilijk is precies te duiden wat eronder verstaan moet worden. Feitelijk is dat een mooie gedachte, omdat de lezer zo wordt uitgenodigd zelf na te denken wat hij of zij nu precies onder het begrip verstaat. De bundel is dan ook niet alleen interessant voor historici of voor mensen die werken in een culturele instelling, maar voor iedereen die zijn eigen begrip van een alledaags woord verder wil verdiepen.

Aron de Vries

Gerard Groeneveld, *Heinz in Holland*, Duitse amateurfoto's van de bezettingstijd (Nijmegen: Vantilt, 2007, 159 blz., geïll., ISBN 978-90-77503-72-0, prijs € 22,50).

De auteur van dit boekje, docent Nederlands en onderzoeksjournalist, heeft reeds diverse publicaties over Nederland in de Tweede Wereldoorlog op zijn naam staan, waaronder een interessante studie over *Kriegsberichter* met een Nederlandse achtergrond. Ditmaal behandelt hij het wel en wee van de Duitse bezettingstroepen in Nederland zoals dit zijn neerslag gevonden heeft in amateurfoto's van Duitse soldaten. Wie de fotograaf was, is meestal niet meer te traceren, omdat het doorgaans gaat om foto's die opgedoken zijn op internet-veilingen. Wel is vaak nog te achterhalen waar deze gemaakt zijn. De meeste houden situaties vast tijdens de strijd in de meidagen van 1940 en daarna tot eind 1942. Dat er uit de periode daarna zoveel minder foto's van deze aard bekend zijn, heeft diverse oorzaken: de relatie tussen de meeste Nederlanders en de bezetter was 'grimmiger' geworden (blz. 19), fotorolletjes en papier werden schaarser.

Men verwachtte van deze uitgave niet dat men vaak geconfronteerd wordt met fototechnische hoogstandjes of sensationele beelden; wat het laatstgenoemde betreft, maak ik een uitzondering voor enkele opnamen gemaakt tijdens de strijd om Rotterdam en bij de gevangenneming van vliegers van de Royal Air Force. Verreweg de meeste foto's zijn gemaakt met een eenvoudige kleinbeeldcamera.

Wat de onderwerpen betreft, oefende de leiding van de Wehrmacht een zekere, overigens bepaald niet altijd effectieve, censuur uit. Zo mochten havenwerken en andere objecten die van betekenis waren voor de *Kriegsmarine* in principe niet worden gefotografeerd. Een categorisch verbod betrof het fotograferen van executies. Zo vindt men in dit boekje toch vooral materiaal dat valt onder de noemer 'kiekjes' voor het thuisfont, waar men uiteraard bovenal geïnteresseerd was in het welvaren van zijn dierbaren en nieuwsgierig naar de omgeving waar deze vertoefden. Begrijpelijk is dus dat vele, ofschoon lang niet alle, gereproduceerde opnamen 'onmiddellijk (doen) denken aan toeristi-

sche vakantieplaatjes' (blz. 17). Dat betekent echter niet dat zij geen betekenis hebben voor wie geïnteresseerd is in de sfeer in Nederland gedurende de eerste bezettingsjaren, toen ons land – met uitzondering van een korte periode in mei 1940 – nauwelijks strijdtooneel was. Zo bezit deze weinig pretentieuze uitgave toch een zekere documentaire waarde.

Philip Bosscher

Gerard Groeneveld, *Zo zong de NSB. Liedcultuur van de NSB 1931-1945* (Nijmegen: Vantilt, 2007, 256 blz., geïll., met muziek cd-rom door het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, ISBN: 978-90-77503-66-9, prijs: € 27,50).

Dit boek van Gerard Groeneveld beschrijft een nog onbekend aspect van de NSB. Opgericht in 1931 was de Nationaal-Socialistische Beweging van Anton Mussert een partij die een nationaal 'ontwaken' voorstond: 'alle man van Neerlands stam'. De beweging gruwde van het Marxisme en het liberale kapitalisme. Nee, de nieuwe mens stond voor eensgezindheid, vaderlandsliefde en opofferingsgezindheid. Musserts ideeën waren niet nieuw. In het Europa van de jaren '30 was, onder invloed van de economische crisis, een toenemend nationalisme waar te nemen en sprak deze retoriek een breed publiek aan.

Wat essentieel bleek om de nationaal-socialistische boodschap over te brengen was het gezongen lied. Zang en dan vooral in een grote groep was een krachtig instrument voor propaganda. Groeneveld begint in de eerste vier hoofdstukken met een overzicht van de lied- en zangcultuur bij de Duitse nationaal-socialisten. Want toen de NSB in 1931 nog in haar kinderschoenen stond zongen de Duitsers er al lustig op los. Groeneveld maakt hierin een onderscheid tussen de zogenaamde strijdliederen, de periode tot aan Hitlers benoeming tot Rijkskanselier in 1933, liederen van de politieke bewegingen als de Hitlerjugend en de SS (1933 tot de inval in Polen 1939) en als laatste de zogenaamde soldatenliederen die tijdens de Tweede Wereldoorlog gecomponeerd en gezongen werden.

De NSB realiseerde zich ook al snel dat, wilde men een breed publiek aanspreken, het zich dan een eigen liederenrepertoire moest aanmeten. De meeste NSB-liederen hadden desondanks veel overeenkomsten met de Duitse naziliederen. Terugkerende thema's waren de verderfelijheid van democratie en communisme, de grootsheid van

het eigen volk en vaderland en natuurlijk de leider. Er was echter ook een groot verschil met de Duitse liedcultuur. Zo zongen de Nederlandse nationalisten graag het Wilhelmus en werd er verder gezongen over Dietsland en de glorierijke Gouden Eeuw. Antisemitische elementen waren sporadisch aanwezig in NSB-liederen. Belangrijke organisaties die binnen de NSB de liedcultuur propageerden waren de Weerafdeling (WA), de Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD) en de Jeugdstorm.

Tot mei 1940 waren de liederen nog vrij eenduidig. Er werd vol overgave over een Groot-Nederland gezongen. Maar met de Duitse inval in mei 1940 belandt de NSB op een tweesprong. Gaat het door op de oude weg of kiest het voor samenwerking met de Duitsers? Mussert kiest uiteindelijk voor collaboratie en daarmee verwerft de NSB haar stempel als een club van landverraders. Gekozen wordt voor het streven naar een nationaal-socialistisch Nederlands volk en dat vind ook zijn uiting in de liedcultuur. De liederen krijgen een militaristisch tintje en vooral de WA (Mussert's knokploeg die verantwoordelijk was voor orde tijdens NSB-bijeenkomsten) droeg hier zijn steentje aan bij: 'Daar dreunen trommels door de straten/ daar stampen laarzen op het plein/ daar klinkt een marslied van soldaten/ wat zouden dat voor strijders zijn!'

Een pakkend lied komt niet zomaar uit de lucht vallen. De NSB had in haar gelederen enkele getalenteerde componisten en schrijvers. In 1933 wordt Melchert Schuurman lid van de partij. Hij had muziek gestudeerd en was voor zijn lidmaatschap directeur van een muziekschool. Schuurman was een nationalist in hart en nieren en al snel na zijn lidmaatschap stortte hij zich op het organiseren van zangbijeenkomsten binnen de NSB. Schuurman noemde zich graag de 'zingende bard van de NSB.' Naast het organiseren van zangbijeenkomsten was hij ook actief in het componeren van talrijke NSB-liederen. Daarnaast was er ook het illustere duo Piet Heins en Jaap van Kersbergen. Deze twee WA-mannen waren verantwoordelijk voor de vele strijdvaardige liederen waar de WA goed op weg kon marcheren. Dit marcheren gebeurde voornamelijk richting het Oost-

front aangezien na de Duitse inval in de Sovjet-Unie in 1941 in Nederland een intensieve campagne startte om vrijwilligers te werven. WA-mannen gaven hier in groten getale aan gehoor en via de militaristische liederen van Heins en Van Kersbergen maakt de NSB kennis met het soldatenlied.

Toch zou het niet lang meer duren of de NSB raakte uitgezongen. Na 1942 keerden de krijgskansen zich in het voordeel voor de geallieerden en het Rode leger. De NSB probeerde nog massale zangfeesten te organiseren om het tij te keren maar dit liep uit een op groot fiasco. Er was geen tijd meer voor muziek. Velen probeerden hun hachje te redden en zochten, zeker na Dolle Dinsdag, een veilig heenkomen in Duitsland. Uiteindelijk bleek hun lied uitgespeeld.

In een helder en boeiend betoog belicht Groeneveld een onbeschreven kant van de NSB. Veel liederen heeft hij volledig uitgeschreven, maar dit neemt niet de leesbaarheid van het boek weg. Een goede samenvatting geeft de lezer een overzichtelijk beeld en met de muziekcd-rom als bijlage kan men tot slot zelf de liederen op hun propagandistische merites beoordelen.

Liesbeth Brama

Nico Guns, *Ms Baloeran, een beknopte scheepsbiografie* (Zutphen: Walburg Pers, 2007, 167 blz., geïll., ISBN 978-90-5730-474-3, NUR 688, prijs € 19,90).

Binnen niet al te lange tijd heeft de auteur voor de tweede maal de aandacht gevestigd op het ms Baloeran met een nieuwe editie over dit schip. In zijn voorwoord vermeldt Guns dat hij, na de uitgave van het boek, *Dempo en Baloeran, de mooiste schepen van het Oosten*, nieuw en prachtig beeldmateriaal over de Baloeran aangeboden kreeg. Omdat het jammer was dat dit beeldmateriaal niet in het eerste boek kon worden geplaatst, leek een nieuwe publicatie over het ms Baloeran gerechtvaardigd. Deze tweede editie is inderdaad een mooie uitgave met veel beeldmateriaal dat de lezer een goede indruk geeft van met name het schitterende interieur van het schip, vervaardigd door de firma Mutters uit Den Haag. De uitgave heeft terecht het bijschrift gekregen: 'een beknopte scheepsbiografie,' want vergeleken met de uitgave *Dempo en Baloeran* is dit boek beperkter.

De opzet van het boek is helder. De levensgeschiedenis van het schip is als een rode draad door de hoofdstukken heen geweven. Ieder hoofdstuk is

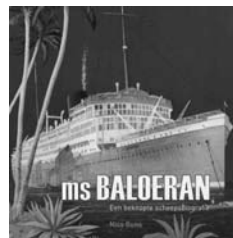
een afgerond geheel en chronologisch gerangschikt. De eerste drie hoofdstukken beslaan de wording van de Baloeran van tekentafel tot indienststelling, inclusief de voortstuwing en met name de voorzieningen voor de passagiers. Het vierde hoofdstuk bevat heel veel beeldmateriaal en beschrijft de pracht van de accommodatie voor de eerste- en tweedeklas passagiers. Dit hoofdstuk vormt samen met het vijfde hoofdstuk, het varen voor de Rotterdamsche Lloyd (RL) het hart van het boek, waardoor de lezer zich kan gaan identificeren met het leven als passagier aan boord van het ms Baloeran. Het laatste hoofdstuk betreft de jaren dat het schip, geconfisqueerd door de Duitsers, als de Strassburg heeft gevaren.

Het is jammer dat de schrijver nauwelijks ingaat op de vaareigenschappen van het schip. De lezer kan immers vaststellen dat deze niet altijd uitmuntend waren. Is er sprake van windgevoeligheid? Daarop wijzen de vele gemelde schades opgelopen zowel in Marseille als in het Suezkanaal. Ook het feit dat veel vermogende passagiers gebruik maakten van de door de RL geboden mogelijkheid om al of pas in Marseille te de- en embarkeren wijst daarop. Het slechte weer en de onstuimige Atlantische Oceaan werden zo vermeden. Pas in het laatste hoofdstuk wordt melding gemaakt van de scheepsbouwkundige wijzigingen die door de Duitsers werden aangebracht om de vaareigenschappen te verbeteren. Overigens met matig succes.

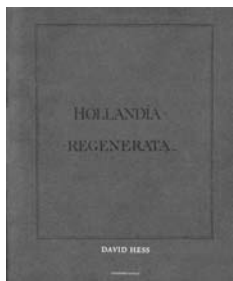
Het boek wordt besloten met een overzicht van geraadpleegde literatuur en een illustratieverantwoording.

Het ms Baloeran is een mooi uitgevoerd boek (slappe koft) met veel uniek beeldmateriaal, wat zeker diegenen zal aanspreken die of op het schip hebben gevaren, of zich de verhalen van familieleden en bekenden kunnen herinneren. Ook liefhebbers van passagiersschepen, vooroorlogs of naoorlogs, zullen dit boek met veel plezier lezen.

Peter Roodhuyzen

David Hess, met nawoord van Joost Rosendaal, *Hollandia Regenerata, De Nederlandse revolutie op de hak genomen* (Nijmegen: Vantilt, 2007, 64 blz., geïll., ISBN 97890-77503-52-2, prijs € 29,90; verschenen als eenmalige editie van 500 exemplaren ter gelegenheid van de Boekenweek 2007).

In 1797 werd *Hollandia Regenerata* als anoniem politiek prentenboek in Londen uitgegeven. De prenten zijn vermoedelijk gegraveerd door de Londense kunstenaar James Gillray naar tekeningen, gemaakt door de Zwitserse

huurling, dichter en tekenaar David Hess (1770-1843). David Hess was sinds mei 1787 als lid van de Zwitserse Garde in dienst van de stadhouder Willem V te 's-Gravenhage en maakte in die hoedanigheid de Patriotse beroeringen van dat jaar mee. De politieke spanningen in 1787 en de restauratie van de stadhouder door de koning van Pruisen hebben een toenemende afkeer van Nederland bij hem opgewekt. Die afkeer werd versterkt toen in januari 1795 de Bataafse omwenteling plaatsvond en de Zwitserse Garde dreigde ontbonden te worden. Dat gebeurde uiteindelijk in februari 1796 door generaal Herman Willem Daendels. Een maand later vertrok Hess definitief naar Zwitserland als overtuigd antirevolutionair. De tekeningen maakte hij in de periode tussen januari 1795 en februari 1796, waarbij de Revolutionaire Representanten van het Bataafse Volk het mikpunt werden van zijn scherpe tekenpen.

Hess stond met deze tekeningen in een traditie van spotprenten en tekeningen, bedoeld om politieke tegenstanders aan de kaak te stellen. De Republiek kende in de 18de eeuw een toenemend aantal tekenaars/graveurs die daar brood in zagen. Waren in 1780-1795 de stadhouder en zijn aanhangers het mikpunt, na 1795 werden dat de Bataafse bestuurders, afhankelijk van wie zich tot de oppositie rekende. Hess heeft zeker zijn ongenoegen over de verslechtering van zijn positie als huurling meegewogen bij zijn 'afrekening' met de Bataafse bestuurders. Daarnaast kon hij rekenen op sympathie bij de door de Bataven in 1795 ontslagen militairen, die de prins trouw waren gebleven. De prinsgezinde oppositie werd weliswaar in de gaten gehouden, maar toch geduld binnen de Bataafse Republiek. Aanhangers van de prins waren met name actief vanuit Londen waar ze in ballingschap

leefden. In het roerige Europa van eind 18de eeuw, waar de Franse Revolutie een exportartikel werd, vonden de tekeningen van Hess uiteindelijk een welkom onthaal in Londen, waar elke anti-propaganda tegen de Franse Revolutie ondersteund werd.

De twintig tekeningen zijn prachtig uitgevoerd en voorzien van bijtekst en bijbelcitaat waaruit overduidelijk het standpunt van Hess ten aanzien van zijn onderwerp blijkt. De vrijheidssymboliek, de diverse comités waaronder enige die Hess zelf heeft bedacht, de Representanten van het Volk van Holland en de Nationale Conventie krijgen er danig van langs. Merkwaardig is dat Hess het Comité tot de zaken der Marine niet noemt en kennelijk op een hoop gooit met Militaire Zaken. Pieter Paulus, die de drijvende kracht achter het herstel van de marine was, ontliet daardoor de rake spot van Hess op dit aspect.

Het nawoord, verzorgd door de historicus Joost Rosendaal, geeft een heldere uiteenzetting over de spotkunst uit deze periode, belicht de persoon van Hess en geeft een algemene en een bijzondere toelichting per prent. *Hollandia Regenerata* is prachtig vormgegeven en uitgevoerd. Het is een genot om het boek te bekijken en te lezen. De zorgvuldige tekstbehandeling maakt het af. Een foutje op blz. XII valt daardoor wel wat uit de toon. Het boek past naadloos bij het motto van de boekenweek 'Lof der Zotheid, Scherts, Satire en Ironie'. Jammer dat de oplage beperkt is.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

Gerard Jaspers e.a. (red.), *Keukenhof; een kasteel aan de duinrand* (Hilversum: Verloren, 2007, 103 blz., geïll., ISBN 978-90-6550-969-7, prijs € 12,-).

De uitgave *Keukenhof, een kasteel aan de duinrand* is de eerste in de serie *Jaarboek Kasteel Keukenhof*. Met deze serie wil het bestuur van het Stichting Kasteel Keukenhof de geschiedenis belichten van het kasteel en het landgoed. Niet dat dit niet eerder was gebeurd; in het ten geleide wordt aangehaald dat in 1975 de Lissese leraar A.M. Hulkenberg een doorwrocht werk publiceerde over de geschiedenis van het kas-

teel. Dat is een dankbaar naslagwerk, maar het is niet echt toegankelijk voor een breed publiek. Vele interessante aspecten van het kasteel kwamen daar niet aan de orde, zoals het interieur, het landgoed en de bewoners die het kasteel in der loop der eeuwen bewoond hebben. Kortom, deze bundel wil in deze leemte voorzien.

Noem de naam Keukenhof en velen denken aan de bloemententoonstelling die ieder jaar haar deuren opent en bezoekers vanuit de hele wereld trekt. Het park met de vele kleurrijke tulpen en narcissen maakt echter slechts een klein deel uit van het landgoed Keukenhof. Tot 2003 was het nog particulier eigendom; graaf Carel van Lynden was eigenaar van het kasteel en het landgoed, maar bewoonde het feitelijk niet. Hij verbleef het grootste deel van zijn leven elders. In 2003 overleed de ruim negentig jaar oude graaf. Het landgoed en kasteel Keukenhof kwamen toen in eigendom van de, in 2000 opgerichte, Stichting Kasteel Keukenhof. Duidelijk was al meteen dat er voor restauratie en onderhoud veel geld nodig was en dat dit er niet was. De Stichting stond dus voor een uitdaging. Om fondsen aan te boren werd er een kasteelrekening geopend, waarop Vrienden van Keukenhof jaarlijks een donatie konden doen. Verder worden er met het organiseren van evenementen en het geven van rondleidingen op het landgoed ook gelden gegeneerd. Een groot legioen van vrijwilligers zet zich ten slotte belangeloos in om het kasteel en landgoed voor de toekomst te behouden.

Naast een korte historische beschrijving van Keukenhofs bewoners door de eeuwen heen en een uiteenzetting van de doelstelling van de Stichting Kasteel Keukenhof vinden we ook een bijdrage over het landschap. Hoe ontwikkelde het landschap, de kuststreek, zich tot het landgoed Keukenhof zoals we dit nu kennen en welke impact heeft de bloembollenteelt gehad op de omgeving? Naast deze onderwerpen wordt ook beschreven welke tuinen er door de eeuwen heen op het landgoed zijn aangelegd. In de bijdrage 'Keukenhof, een bouwkundige beschouwing' wordt de geschiedenis beschreven van de architectuur van het kasteel en in het artikel 'Jan Hendrik van Kinsbergen op Keukenhof' is er aandacht voor de geschiedenis van de Van Kinsbergenkamer in het kasteel. In het artikel wordt van deze zeeheld, die overigens nooit op het kasteel heeft verbleven, een korte biografie gegeven. Het verhaal gaat voornamelijk over de vererving van twee stukken, de Van Kinsbergenbokaal en het praalbed van de zeeheld en hoe deze in kasteel Keukenhof zijn beland. Vooral

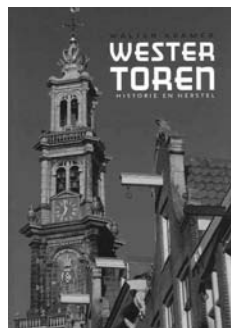
de geschiedenis van het praalbed is intrigerend, temeer omdat dit in 1990 op miraculeuze wijze uit het kasteel is verdwenen. De laatste twee bijdragen in deze bundel zijn helaas wat mager. 'Keukenhof in de oprechte Haarlemsche Courant' is meer een verslag van spannend archiefspuurwerk waarbij uiteindelijk een afbeelding van het kasteel op de voorpagina van dit tijdschrift wordt gevonden. En in 'Keukenhof in de regionale muziekcultuur' wordt een overzicht gegeven van alle concerten die in 2006 op kasteel Keukenhof plaatsvonden.

Deze eerste uitgave van het *Jaarboek Kasteel Keukenhof* is een leuk, fraai verzorgd boekwerk met aantrekkelijke illustraties. Het is zeker interessant voor degenen die zich interesseren voor de geschiedenis van het kasteel en het landgoed. Het bevat goede bijdragen, maar of dit niveau jaarlijks gehaald kan worden is de vraag. Om ieder jaar een dergelijk boekwerk te publiceren is het breder trekken van onderwerpen onvermijdelijk. 'Bijdragen met betrekking tot Keukenhof in de ruimste zin' is terecht de doelstelling die het Jaarboek zich oplegt. Een tip voor de samenstellers: misschien is een bijdrage over de bloemententoonstelling voor de volgende uitgave interessant? En hoe is het kasteel de oorlogstijd doorgekomen? Tijdens de bezetting werd het gevorderd door de Duitsers, hebben die ook niet hun sporen nagelaten?

Liesbeth Brama

Walter Kramer, *Westertoren. Historie en Herstel* (Zwolle: Waanders, 2007, 182 blz., geïll., ISBN 978-90-400-8364-8, prijs € 19,95).

Dat Walter Kramer torens een warm hart toedraagt, mag blijken uit het feit dat hij geregeld onder het pseudoniem 'Torenhaantje' in het blad *Monumenten Goed* schrijft over zijn vak als architect en restaurator van monumenten. In zijn laatste boek, *Westertoren. Historie en Herstel*, ter gelegenheid van de omvangrijke restauratie van de Westertoren in 2002-2007 onder zijn leiding, kan hij deze liefde ongeremd botvieren. Haast niets blijft onbesproken: torens in hun algemeenheid, het ontwerp van de Westerkerk, de architect, de bouwmeesters, de bouwhistorie en vooral het leven

dat zich onder en om de toren heeft afgespeeld. Architectonische bijzonderheden worden afgewisseld met cultuurhistorische informatie die reikt van Rembrandt tot Eddy Christiani, van kinderversjes tot het Amsterdamse grachtenservies, van hondenmeppers tot homomonument. Samen bieden deze ingrediënten de lezer een duizelingwekkend veelzijdig beeld van 'de maat van alle dingen' in Amsterdam, zoals de toren door Vincent van Rossum onlangs werd getypeerd.

Het boek is opgebouwd uit vrij korte stukjes, die in drie hoofddelen zijn ondergebracht. Het eerste deel gaat over de bouw van de toren en het Amsterdam van die tijd, het tweede over de keizerskroon op de spits en het derde deel over de restauratie. Deze indeling wordt echter niet strikt aangehouden en in alle delen spelen persoonlijke en artistieke impressies een grote rol. Vooral het deel over de keizerskroon biedt spannende lectuur door het onderzoek naar de symboliek, de heraldiek en het kleurenschema, waarmee de architect zijn restauratiekeuzes verantwoordt. Dit is ook het meest wetenschappelijke deel van het boek – de rest heeft absoluut niet die potentie, de voetnoten ten spijt. Het is duidelijk geschreven voor het grote publiek, zoals mag blijken uit de oppervlakkigheid van de meeste korte stukjes en hun haast lukrake verdeling over de tekst. Menig ten tonele gevoerde architect of andere beroemdheid wordt met een korte biografie vereerd, waarvan de relevantie niet altijd duidelijk is. Het is bovendien jammer dat veel van de bronnen die in de voetnoten voorkomen in de literatuurlijst achterwege zijn gelaten. De enorme hoeveelheid plaatjes en prachtige foto's onderstrepen echter het populaire karakter van deze publicatie, die in zijn genre zeker geslaagd genoemd mag worden.

Het boek is uitgebracht door uitgeverij Waanders, waar Kramer al eerder boeken over de Noorderkerk, de Beurs van Berlage en kasteel Nederhemert liet verschijnen. Persoonlijk ben ik geen fan van de meerkleurige vormgeving, die ik gezien de kwaliteit van de illustraties volstrekt overbodig acht – maar over smaak valt niet te twisten. Voor Amsterdammers, architectuurliefhebbers en toeristen biedt Kramers *Westertoren* daarentegen iets wat de meeste academische studies en technische rapporten ontberen: een breed en getrouw sfeerbeeld van één van de markantste monumenten van Amsterdam, waarin de historische betekenis van de Westertoren tot zijn recht komt.

Alan Lemmers

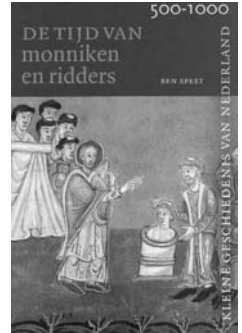
Ben Speet, *Kleine geschiedenis van Nederland. De tijd van monniken en ridders (deel 3) 500-1000* (Zwolle: Waanders, 2007, 160 blz., geïll., ISBN 90-40082138, prijs €19,95)

Arie Wilschut, *Kleine geschiedenis van Nederland. De tijd van ontdekkers en hervormers (deel 5) 1500-1600* (Zwolle: Waanders, 2007, 160 blz., geïll., ISBN 90 4008 3570, prijs €19,95).

Naar aanleiding van het rapport van de commissie

De Rooy is er een canon opgesteld onder leiding van Frits van Oostrom. De tien tijdvakken die gehanteerd dienen te worden in het Nederlandse geschiedenisonderwijs hebben allemaal een of meer hoogtepunten die in de canon te vinden zijn. Uitgeverij Waanders heeft een project lopen om voor alle tijdvakken een boek uit te brengen. De beide delen uit deze bespreking zijn mooi uitgevoerde boeken in een handzaam formaat. Ieder deel bevat een inleiding en een epiloog. De epiloog wordt 'De erfenis van een tijdvak' genoemd en is eigenlijk een korte samenvatting en conclusie waarin bovendien wordt aangegeven wat het zojuist behandelde tijdvak voor de huidige tijd betekend heeft.

Er zijn zeer veel prachtige illustraties in de boeken te vinden. De opbouw is vergelijkbaar met die van een geschiedenismethode, waarmee ik bedoel dat bepaalde personen of gebeurtenissen er uitgelicht worden en dat zo'n intermezzo een apart achtergrondkleurtje heeft. In de inhoudsopgave hebben deze intermezzi ook een andere kleur, zodat ze gemakkelijk en snel terug te zoeken zijn. De eindredactie van de reeks streeft kennelijk naar een uniforme opbouw van de boeken. Beide delen die hier worden besproken, hebben namelijk een soort thematische indeling in vier afdelingen, die qua thematiek ongeveer overeenkomen. In deel drie uit de serie *Kleine geschiedenis van Nederland*, over de periode 500-1000, is er onder andere aandacht voor Karel de Grote, de feodaliteit en de kerstening van Nederland. In het hoofdstuk over de sociaal-culturele ontwikkelingen is er aandacht

voor wonen op kwelders en op het zand, voor burenplichten, maar ook voor de geschiedenis van Dorrestad, de Vikingen en de slaven. In boek vijf (1500-1600) worden de politieke en culturele ontwikkelingen tot 1555 behandeld onder Karel V. Daarna de religieuze veranderingen vóór 1555 met de Reformatie en inquisitie, de hagenpreken en tenslotte de Beeldenstorm. In de derde afdeling wordt ingegaan op de Opstand tegen Spanje tot 1609. Tenslotte worden de economische en sociale ontwikkelingen besproken aan de vooravond van de Gouden Eeuw.

Bij lezing van deze boeken vroeg ik mij af welke doelgroep de auteurs voor ogen hebben gehad. De structuur is zoals gezegd vergelijkbaar met die van geschiedenismethoden uit het middelbaar onderwijs en de hele aanleiding tot het produceren van deze serie is ook een rapport en een canon bedoeld voor het geschiedenisonderwijs. De boeken zijn te moeilijk voor de meeste scholieren, maar te makkelijk voor studenten aan een universiteit. Ik kan alleen maar concluderen dat deze boeken geschreven zijn voor geïnteresseerde leken en docenten in het middelbaar onderwijs en op hbo's om een handvat te bieden bij lessenvoorbereiding over de diverse tijdvakken. Met die gedachte in het achterhoofd zeg ik als docent dat de makers in hun opzet zijn geslaagd. Doordat deze boeken dieper graven dan de lesmethoden zelf, bieden ze docenten de mogelijkheid om daadwerkelijk boven de stof te staan wanneer ze les gaan geven. Ik ben dan ook zeer benieuwd naar de andere acht delen.

Er is wel iets wat ik betreurt. Het is een geschiedenis van Nederland. Men heeft de gelegenheid niet aangegrepen om grensoverschrijdend bezig te zijn. De vaderlandse geschiedenis wordt niet of nauwelijks ingebed in de Europese, laat staan in de wereldgeschiedenis. Dat is jammer omdat de realiteit van vandaag de dag is dat we in een verenigd Europa leven met een zeer diverse populatie. In academische kringen wordt al langer serieus over wereldgeschiedenis gesproken en er zijn talloze benaderingswijzen voor de wereldgeschiedenis, zoals bijvoorbeeld het vraagstuk van de energievoorziening. Een gemiste kans dus. Daar staat tegenover dat in de epiloog van deel drie uitgebreid wordt ingegaan op recente gebeurtenissen wanneer het over de eenwording van Europa en de Islam gaat. Wat dat betreft bieden deze boeken een uitstekend uitgangspunt om te achterhalen hoe de wereld van vandaag tot stand is gekomen.

Paul Hendriks

Irma Thoen, *Strategic affection? Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007, 285 blz., ISBN 13-978-90-5356-811-8/10-90-5356-811-5, prijs: € 29,50).

Giften vormen een onmisbaar instrument om relaties tussen mensen tot stand te brengen en te onderhouden. De studie van de praktijk en regels van het aanbieden en ontvangen van giften kan ons inzicht verdiepen in de normen en structuren van samenlevingen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat giftuitwisseling een thema is dat onder antropologen en sociologen traditioneel veel belangstelling geniet.

De bijdrage van historici van de vroegmoderne tijd aan de literatuur over de functie en betekenis van giften is tot nu toe beperkt gebleven. Voor het 17de eeuwse Holland is er zelfs nog nooit studie naar gedaan, schrijft Irma Thoen in het proefschrift *Strategic affection?* waarop zij in Florence promoveerde en dat nu in een handelseditie bij Amsterdam University Press is verschenen. Thoen inventariseert in haar studie bij welke gelegenheden mensen in het Holland van de Gouden Eeuw giften uitwisselden en zij probeert de culturele conventies en de betekenissen te duiden die hieraan ten grondslag lagen. Giften vat zij op in de breedste zin van het woord, van objecten als zilveren doopbekers tot een maaltijd of bed voor familieleden en een troostdicht voor een vriend die een dierbare heeft verloren.

De these van het boek concentreert zich op het veronderstelde 'instrumentele' karakter van giftuitwisseling (en meer in het algemeen van menselijke relaties) in het vroegmoderne Europa. Hierdoor zouden giften in de 17de eeuw een wezenlijk andere betekenis hebben gehad dan zij in onze tijd hebben. Vandaag de dag behoort het geven van een geschenk immers een belangeloze en spontane handeling te zijn. Thoen echter stelt dat instrumentaliteit en altruïsme elkaar niet hoeven uit te sluiten en dat het verschijnsel zich nu niet wezenlijk onderscheidt van toen. Slechts het discours en de culturele conventies rond de gift zijn veranderd: waar men in de 17de eeuw sprak in termen van 'eer' en 'verplichting', wordt nu het persoonlijke en affectieve as-

pect benadrukt en blijft het wederkerige karakter ervan onvermeld.

Aangezien giftuitwisseling in het 17de-eeuwse Holland in de regel in de informele sfeer tussen individuen en buiten institutionele kaders plaatsvond, zijn er maar weinig goede bronnen beschikbaar om deze hypothese te toetsen. Thoen heeft geprobeerd dit probleem op te lossen door te kiezen voor *close reading* van een viertal egodocumenten: de correspondentie van Pieter Cornelisz Hooft, de autobiografie in verzen van de Amsterdamse winkelier Herman Verbeeck, de dagboek-aantekeningen van de Friese stadhouder Willem Frederik graaf van Nassau-Dietz en het journaal waarin de Haagse schoolmeester David Beck in 1624 zijn leven vastlegde. Hooft en Verbeeck komen slechts zo nu en dan in de studie voor en de Friese stadhouder verdwijnt na de inleiding zelfs bijna helemaal uit het zicht, wat jammer is omdat Thoen zo de kans laat liggen om dieper in te gaan op de functie van giften in cliëntèle-netwerken. Als voornaamste bron blijft zo het journaal van David Beck over. Dit journaal is weliswaar een bijzonder en rijk document, omdat de auteur er een jaar lang iedere dag trouw en nauwkeurig zijn activiteiten in aantekende, maar het kent nauwelijks momenten van reflectie en het bevat, als het om uitwisseling van geschenken gaat, vooral vermeldingen van alledaagse gastvrijheid. Het is dus een bron met duidelijke beperkingen.

Door het monotone en repetitieve karakter van Becks journaal en het weinig sprankelende 'Nederengels' van Thoen wil *Strategic affection?* maar geen 'spannende' studie worden. Daar staat wel tegenover dat Thoens betoog over het algemeen helder is en haar keuze om in het laatste hoofdstuk een vergelijking in de tijd te maken, zelfs ronduit origineel. In dat hoofdstuk analyseert zij de zogenaamde 'Brieven aan de toekomst', een project van het Meertens Instituut waarbij duizenden 'gewone Nederlanders' hun bezigheden op 15 april 1998 voor het nageslacht beschreven. In hoeverre dit comparatieve aspect hier methodisch verantwoord wordt uitgevoerd en of de auteur er wel in slaagt om haar these aan de hand van haar eigen bronnenmateriaal aannemelijk te maken, weet ik eerlijk gezegd niet. Maar het zou aardig zijn als meer historici een dergelijke tijdsdimensie in hun onderzoek zouden inbouwen. In dat opzicht verdient deze studie dus zeker navolging.

Conrad Gietman

G.J. Vaandrager, *Glasraamscheningen van de stad Gouda aan Hollandse kerken in de eerste eeuw van de Republiek* (Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken 64; Rotterdam: Veenman Drukkers, 2007, 31 blz., geïll., ISBN 0166-3445, prijs: € 5,-).

Het is eeuwenlang traditie geweest dat bij de voltooiing of verbouwing van een kerk gebrandschilderde ramen werden geschonken. Veel van deze ramen legden echter 'het loodje'. Ze gingen ten onder, vaak door de vochtige omstandigheden in de kerken maar ook door natuurrampen of mensenhand. Hiermee heeft Nederland een deel van zijn glorieuze verleden verloren, zo blijkt uit het boekje van G. Vaandrager.

Het schenken van glas-inloodramen door een stad aan kerken was in de 17de eeuw een typisch Hollands fenomeen. In het artikel wordt zowel aandacht besteed aan de motieven achter de schenkingen als aan de daadwerkelijke vormgeving van de ramen. Gouda fungeert als een kapstok: het is een voorbeeld van hoe en waarom schenkingen werden gedaan. De eerste helft van het artikel blijft het dichtste bij de titel: de schenkingen van de stad Gouda aan verschillende kerken worden besproken. Vaandrager gebruikt veel lokale bronnen om te achterhalen wat de kosten waren, wie de ramen mochten maken en waarom de stad de ramen schonk. De tweede helft van het artikel is minder gefocust op Gouda: hier komen allerlei andere zaken aan de orde, zoals de schenkingen door burgers van Hollandse steden en het verschil tussen het Noorder- en Zuiderkwartier van Holland in democratisering.

De conclusie vat het artikel dan wel weer samen: de gewoonte om gebrandschilderde ramen te schenken, nam halverwege de 17de eeuw af. De gemaakte kosten gingen naar beneden doordat meer blank glas werd gebruikt, wat beter paste bij de protestantse religie. Ook waren het steeds meer individuele regenten en later ook andere burgers van de stad die ramen schonken, en niet langer het stadsbestuur als geheel. Deze zaken geven aan dat het prestige van het schenken van ramen terugliep. Uiteindelijk verdween in de loop van de 19de eeuw de gewoonte om gebrandschilderde ramen van hoge kwaliteit te schenken.

Voor wie geïnteresseerd is in het onderwerp 'gebrandschilderde ramen' vormt dit artikel een introductie op het onderwerp. Het artikel gaat echter nergens werkelijk de diepte in en er wordt ook geen onderzoeksvraag geformuleerd. Het verband tussen de opkomst van de protestantse religie, de Gouden Eeuw en de trends in de ramen wordt nauwelijks uitgewerkt. Wel openen de bronnen een interessant venster op de 17de eeuw. De illustraties zijn in zwartwit, wat helaas geen recht doet aan het onderwerp. De geraadpleegde bronnen komen uit verschillende archieven, waarbij moet worden opgemerkt dat het door Vaandrager genoemde SHMH al een hele tijd SAMH (Streekarchief Midden Holland) heet.

S.E. Wubbolts- de Boer

Sophie Visser, *Het Reeuwijkse land. De landschapsgeschiedenis van een 'merkwaardig' gebied* (Zutphen: Walburg Pers, 2007, 142 blz., geïll., ISBN: 978-90-5730-479-8, prijs: € 19,95).

Het onderzoek van Visser naar Reeuwijk bestond uit verschillende onderdelen en leverde verschil-

lende producten op: onder meer een basisdocument met de landschapsgeschiedenis, een bestand van bijzondere landschapselementen, een afstudeerscriptie en een kartobibliografie. De plek van onderhavig boek in dit rijtje wordt niet nader uitgelegd. Hoe verhoudt het zich tot de andere zaken? Volgens de titel is het in ieder geval een landschapsgeschiedenis van de

streek rondom het Zuid-Hollandse Reeuwijk. Die geschiedenis beschrijft Visser traditioneel chronologisch.

De ijs tijden zijn het uitgangspunt bij de vorming van het landschap, dat vervolgens onder invloed van zee, rivieren, temperatuur en klimaat een langdurige ontwikkeling doormaakt. Relatief laat verschijnt de mens, eerst als jager/verzamelaar, wiens aanwezigheid slechts kan worden aangetoond op basis van archeologische vondsten, vervolgens als landbouwer. Op de hoger gelegen delen, langs de rivieren en op zandopduikingen in het veen vestigen zich boeren. Rondom hun houten boerderijen wordt akkerbouw bedreven, op de

nattere gebieden veeteelt. In de latere Middeleeuwen wordt het veengebied grootschalig ontgonnen, meestal op instigatie van de Utrechtse bisschoppen, grote kerkelijke instellingen of de Hollandse graaf. Het nieuw gewonnen gebied is een tijdlang geschikt voor akkerbouw, maar het veen oxideert, waardoor het land opnieuw te nat wordt en alleen gras gedijt. Om te voorkomen dat zelfs veeteelt onmogelijk is, worden nieuwe vormen van ontwatering gezocht. Door de introductie van de poldermolen en dus de windbemaling gaat dat zo ver dat de bekende inversie van het landschap plaatsvindt, waarbij de waterwegen hoger komen te liggen dan de weilanden. De nattigheid van de ondergrond kan ook gebruikt worden als militaire verdediging, ontdekt men in de 16de eeuw en Reeuwijk maakt dan ook deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie. De turfwinning tenslotte leidt tot het ontstaan van een uitgebreid plassengebied, dat nu intensief voor recreatie wordt gebruikt. Daarbij toont Visser aan dat het veen dat het meest geschikt is voor de turfwinning, juist minder goede landbouwgrond vormt: het feit dat veel grond is verdwenen en plaats heeft gemaakt voor water is dus maar een relatief verlies voor de landbouw geweest.

Veel in dit verhaal is al vaker verteld. Doordat Visser een klein gebied aanpakt, is het in principe mogelijk dieper in te gaan op de details. Dat doet ze door onder andere de wordingsgeschiedenis van de vele kleine polders te beschrijven, een overzicht te geven van belangrijke afwateringskanalen, molens en landschapselementen. Maar aan de andere kant blijven veel zaken onderbelicht. De schansen die worden opgeworpen in het kader van de waterlinie worden hier en daar genoemd, maar wie eigenaar was en hoe het in vredestand met het onderhoud ging, dat soort vragen komen niet aan de orde. Summier komt de bouw van kerken, boerderijen en buitenplaatsen ter sprake, de dorpen en steden al bijna helemaal niet, omdat Visser zich wil concentreren op wat nu 'buitengebied' heet. Maar ook de echte natuur komt er bekaaid af: welke planten en dieren waren en zijn er en welke ontwikkeling is daarin herkenbaar? Landschapsgeschiedenis is voor haar blijkbaar vooral gebruiksgeschiedenis. Het zou de resultante moeten zijn van de interactie tussen de mens en zijn omgeving. Die heeft ook belangrijke immateriële kanten. Vooral mis ik de waardering voor en de gebondenheid aan het landschap, de beleving, de

vertrouwdheid met of de afstand tot de natuur. Nu lijkt het handelen vooral te zijn bepaald door natuurlijke processen en rationele antwoorden daarop, maar menselijke keuzes zijn op meer gebaseerd.

Node gemist wordt een heldere vraagstelling aan het begin. Ook is er blijkbaar bij deze publicatie uitgegaven voor gekozen om alle noten te schrappen. De lezer weet helemaal niet waar welke informatie op berust. De grootste omissie is een afrondende paragraaf, die alle detailinformatie in een synthese giet en antwoord geeft op de vraag: wat is nu karakteristiek voor het gebied? Wat maakt Reeuwijk tot dat 'merkwaaardige' landschap uit de titel?

Fred Vogelzang

Arie Wilschut, *De tijd van regenten en vorsten 1600-1700* (Zwolle: Waanders, 2007, 160 blz. geïll., gebonden, ISBN 978-90-400-8402-7, prijs € 17,95).

In februari 2001 verscheen het rapport 'Verleden, heden en toekomst' van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming. De commissie, geleid door prof.dr. Piet de Rooy (UvA), was ingesteld nadat in de media uitgebreid was bericht over het gebrek aan historische kennis en besef bij het Nederlandse volk in het algemeen en de jeugd in het bijzonder. Alom had de klacht geklonken dat het geschiedenisonderwijs de leerling slechts zeer algemene vaardigheden bijbracht, maar dat de kennis die noodzakelijk is om een historische periode werkelijk te begrijpen, ontbrak. Tevens zou vrijwel ieder inzicht in de chronologie van gebeurtenissen missen. De Commissie De Rooy kreeg daarop als opdracht nieuwe kerndoelen en examenprogramma's voor het basisonderwijs en middelbaar onderwijs te formuleren met als basis een juiste balans tussen kennis, vaardigheden en chronologische context. Ontwikkelingen in de West-Europese geschiedenis stonden voorop, met daarin een centrale plaats voor het Nederlandse verleden. De commissie, waarin Arie Wilschut als secretaris fungeerde, stelde voor het geschiedenisprogramma in tien overzichtelijke tijdvakken te verdelen. De leerling moest tijdens iedere fase van de schoolloopbaan alle verschillende perioden onderwezen krijgen, en daarbij telkens dieper op de stof ingaan. Door de herhaling zou het chronologisch overzicht beklijven en zou de leerling in staat zijn gebeurte-

nissen in het juiste historische licht te plaatsen. Tegelijkertijd kreeg de leerling kennis en vakspecifieke vaardigheden aangereikt.

De Gouden Eeuw van de Republiek vormt in het overzicht van de Commissie de Rooy de zesde periode en wordt aangeduid als de 'tijd van regenten en vorsten'. Hiermee wordt enerzijds aangegeven dat de Republiek toch vooral een burgerlijke maatschappij was, terwijl het in de Europese, door absolutistische vorsten gedomineerde context vooral een vreemde eend in de bijt was. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden maakten regenten voor een belangrijk deel de dienst uit. De stedelijke overheden, admiraliteiten, gewestelijke staten en de Staten-Generaal werden gedomineerd door burgerlijke heren. Dit had gevolgen voor de binnen- en buitenlandse politiek van de Republiek, maar ook voor economie, cultuur en wetenschap. De vergelijking met de centraliserende vorstenhuzen in omringende landen brengt het unieke van de Republiek duidelijk naar voren. Toch bestond ook in Nederland de tegenstelling tussen regenten en vorsten. Het Huis van Oranje streefde nadrukkelijk een semi-monarchale positie na, maar werd hierin gehinderd door vooral Hollandse regenten die de bevochte vrijheid bedreigd zagen.

Wilschut, die docent geschiedenis en geschiedenisdidactiek is aan de Hogeschool van Amsterdam, heeft in zijn boek geprobeerd een duidelijk overzicht te bieden van de verschillende aspecten van dit tijdvak. In vier hoofdstukken komen de politieke-, sociaal-culturele- en sociaal-economische ontwikkelingen, alsook de kunsten en wetenschappen aan bod. In een vlot en goed geschreven verhaal worden de belangrijkste thema's, gebeurtenissen en personen uit de periode op een duidelijke en overzichtelijke manier gepresenteerd. Grote lijnen als de tegenstelling tussen de stadhouders en de Hollandse regenten, de verhouding tussen gewestelijk particularisme en de steeds hogere eisen aan het centrale staatsapparaat, het vraagstuk van de religieuze tolerantie, het grote verschil tussen rijk en arm, de spanning tussen innovatief ondernemerschap en bijvoorbeeld slavenhandel worden helder voor het voetlicht gebracht. Wilschut slaagt er in *petit histoire* en de centrale thematiek af te wisselen. Veel moeite is besteed aan de illustratie van het boek. Een groot aantal mooie afbeeldingen ondersteunt het verhaal.

Centraal in het boek staat de vraag hoe het 17de eeuwse verleden tegenwoordig moet worden ge-

duid en wat de erfenis van deze periode is. Wilschut merkt op dat de het verleden vooral in toenmalige verhoudingen moet worden gezien, maar dat sommige keerzijden van de Gouden Eeuw ons in het heden voor problemen plaatsen. De geschiedenis van de Republiek stond bol van ambivalenties en tegenstrijdigheden. De hedendaagse maatschappelijke discussie

over dit verleden draagt hier volgens Wilschut de tekens van. *De tijd van regenten en vorsten* is duidelijk een boek van een historicus én didacticus. Het is daarmee een goed toegankelijke inleiding in de geschiedenis van de Republiek voor een breed publiek.

Gijs Rommelse

Inhoud van de 39ste jaargang (2007)

Artikelen

Dirk Damsma Inleiding (themanummer Nieuwe gemeenschappen)	129-131
P.C.M. Hoppenbrouwers Meentocht, maagschap en partij. Stedelijk oproer in laatmiddeleeuws Holland	132-147
Karin van Leeuwen Holland spreekt een woordje mee! De Olympische Spelen van Amsterdam (1928)	3-16
Jelle van Lottum en Sølvi Sogner Het verhaal van Magnus en Barbara. Migratiegeschiedenis in het klein	65-79
Arjan Nobel 'De last van veel ontberen.' Institutieopbouw en gemeenschapsvorming in een nieuw Hollands dorp	165-179
Cheska Polderman 'Deze nood breekt elke wet'. Het antwoord van de lokale politiek op de Rotterdamse Turkenrellen van 1972	257-275
Chris Quispel 'Het model van de stad van de toekomst.' De geschiedenis van de Bijlmermeer, van probleemgebied tot normale woonwijk	218-235
Tim de Ridder Een verloren strijd. Watermanagement in de Romeinse Tijd	17-24
Ronald van de Spiegel 'De Selandia et Hollandia decimas.' Een 11de-eeuwse vermelding van Holland	80-83
Erik Swart 'Ordering die men ongewoon was.' De Hollandse lessen uit de oorlogsjaren 1572-1576	84-99
Luit van der Tuuk & Johanna Maria van Winter Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland	276-298
Joke Verdoold (Polder-)model Ambonwijk. Molukkers in Moordrecht	200-217
Griet Vermeesch Gorinchem en de Hollandse Tuin. Een grensstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog	25-39
Kees Walle 'Dewijle zo veel hoofden ende sinnen zijn.' De inburgering van Zuid-Nederlandse migranten in vroeg-17de-eeuws Leiden	148-164
Jeoffrey van Woensel 'Hier werd een toekomst geboren, bouwt voort.' Gemeenschapsvorming in de Wieringermeer, 1932-1955	180-199

De Archievenman

De Pilgrim Archives te Leiden	236-238
Dozen vol plaatjes: het RKD	100-102
Het Instituut voor Beeld en Geluid	299-302
Het Stadsarchief van Dordrecht: synodale scherpslijperij	40-42

Tijdingen

Carin Gaemers	
De Canon in stelling	43-49
Erfgoed als bewustzijnsverruimend middel	103-108
Het bewaren waard?	239-246
'Doch al het voortreffelijke is even moeizaam als zeldzaam'	303-307

Hollands Spoor

Mattie Boom & Frits Gierstberg	
<i>Dutch Eyes. Een nieuwe geschiedenis van de fotografie in Nederland</i>	109-113

Patrick Vlegels

Het Jenevermuseum te Schiedam	308-312
-------------------------------	---------

Patrick Vlegels & Cindy van Weele

De tentoonstelling 'Molens en Meesters - van Rembrandt tot Mondriaan' en de molens van Kinderdijk	50-55
---	-------

Cindy van Weele

Migratie en integratie in de Oudheid en de Gouden Eeuw. Een gesprek met Fik Meijer en Erika Kuijpers	247-249
--	---------

Boekbesprekingen

56-61, 114-128, 250-256, 313-320

Uitgeverij Verloren

Boeken over Holland

Onno W. Boers, *De gevelstenen van Amsterdam*. Met foto's van Pancras van der Vlist, 296 blz., full colour, gebonden, ISBN 978-90-6550-975-8, € 29,-

Vóór de invoering van huisnummers werd de ligging van een pand aangegeven door te verwijzen naar de gevelsteen. Gevelstenen beeldden vaak herkomst of beroep van de bewoner uit, de naam van de bouwer of een bijbelspreuk. In dit fraai uitgegeven boek worden alle 700 overgebleven gevelstenen aan de Amsterdamse openbare weg afgebeeld en beschreven.

Serge ter Braake, *Met Recht en Rekenschap*. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558). (Hollandse Studiën 42), 464 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-010-9, € 39,-
De laatmiddeleeuwse ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer hielden zich namens de vorst bezig met rechtspraak, bestuur en financiële zaken. Ter Braake onderzoekt welk profiel deze ambtenaren hadden, waarom juist zij werden aangesteld en hoe dat zich vertaalde in de manier waarop ze zich bewogen tussen de vorst en de onderdanen.

Corien Glaudemans, *Om die wrake wille*. Eigenrichting, veten en verzoening in laatmiddeleeuws Holland en Zeeland. (Hollandse Studiën 41), 415 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 90-70403-52-8, € 33,-

In dit boek wordt een levendig beeld geschetst van het eeuwenoude verschijsel van wraak en weerwraak en de omgang hiermee in laatmiddeleeuws Holland en Zeeland. Glaudemans beschrijft de pogingen om veten tussen hoge edellieden en bloedwraak in te dammen, maar gaat ook uitvoerig in op de daders en de oplossing van conflicten.

Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt. Eindredactie Eelco Beukers, 608 blz., 2 delen in foedraal, gebonden, geïllustreerd (deels in kleur), ISBN set 978-90-6550-973-4, € 39,-

Al hebben zoet en zout water in Holland sinds mensenheugenis voor veel overlast gezorgd, Hollanders hebben er ook de vruchten van geplukt. Dit boek, waarin de geschiedenis van Hollanders en het water op basis van de nieuwste inzichten wordt beschreven, geeft een goed beeld van de vindrijkheid waarmee zij hun natte leefomgeving optimaal hebben benut.

Deze boeken zijn verkrijgbaar in de boekhandel en te bestellen bij Uitgeverij Verloren.

Bij rechtstreekse bestellingen (onder de € 100,-) worden verzendkosten in rekening gebracht.

Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum. Tel. 035-6859856, fax 035-6836557, bestel@verloren.nl

HOLLAND

HOLLAND

1

| 2008

HOLLAND

nummer 1
40ste jaargang ★ 2008

40
JAAR 'HOLLAND'

Historisch Tijdschrift

Inhoud

40ste jaargang nr. 1, 2008

ARTIKELEN

JACO ZUIJDERDIJN

Conjunctuur in laatmiddeleeuws Haarlem. Schepenregisters als bron voor de economische ontwikkeling van een Hollandse stad 3

MATTHIAS VAN ROSSUM

'Goed scheepsvolk noodig?' Logementhouders en arbeidsmigranten in Rotterdam, 1915-1925 18

DE ARCHIEVENMAN

De Archievenman in de houding: het Nederlands Instituut voor Militaire Historie 39

TIJDINGEN

Carin Gaemers

De Hollanddag, start van een nieuwe traditie 43

HOLLANDS SPOOR

Ilona van Tuinen

Vroege Hollanders. Schilderkunst van de Late Middeleeuwen 49

BOEKBESPREKINGEN 55

Inhoud van de 39ste jaargang (2007) 77

Aan dit nummer werkten mee:

Matthias van Rossum (1984) is werkzaam als junior-onderzoeker bij Metamedica (VU medisch centrum) voor het project 'Dynamics of Drug Uses in the Dutch Colonial Empire, 1750-1950'. In 2007 behaalde hij zijn researchmaster Geschiedenis aan de Vrije Universiteit. In zijn scriptie onderzocht hij de werking van groepsoverstijgende solidariteit op een mondiale, multiculturele arbeidsmarkt bij de Nederlandse intercontinentale koopvaardij in de eerste helft van de 20ste eeuw. Contactadres: matthiasvr@gmail.com

Ilona van Tuinen (1982) behaalde in 2006 haar M.A. Kunstgeschiedenis (specialisatie Nederlandse 17de eeuw) en volgt nu de onderzoeksmaster Kunstwetenschappen, beide aan de Universiteit van Amsterdam. In het kader daarvan werkte zij vijf maanden als stagiaire op de afdeling Vroege Nederlandse Kunst in het Rijksmuseum in Amsterdam mee aan de nieuwe bestandscatalogus van Nederlandse kunstenaars geboren voor 1500. Contactadres: van-tuinen@gmail.com

Jaco Zuijderdijn (1976) is redactiesecretaris van *Historisch Tijdschrift Holland* en eindredacteur van de reeks *Hollandse Studiën*. Hij studeerde Middeleeuwse Geschiedenis in Leiden en promoveerde in 2007 aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift 'Medieval capital markets. Markets for rents between state formation and private investment in Holland (1330-1550)'. Momenteel is hij als post-doc onderzoeker verbonden aan het project 'Economic growth and stagnation in the pre-industrial era: Iraq, Italy and the Low Countries, 600-1700' van de Universiteit Utrecht. Contactadres: jacozuijderdijn@hotmail.com

Carin Gaemers en de Archievenman zijn redacteurs van *Holland*.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

HOLLAND

